SANSKRIT

"This is the most perfect and logical language in the world, the only one that is not named after the people who speak it. Indeed, the word itself means perfected language." (Warwick Jessup, Head Sanskrit Department St. James School London)

"Sanskrit means 'complete', 'perfect' and 'definitive'. In fact, this language is extremely elaborate, almost artificial, and is capable of describing multiple levels of meditation, states of consciousness and psychic, spiritual and even intellectual processes. As for vocabulary, its richness is considerable and highly diversified. Sanskrit has for centuries lent itself admirably to the diverse rules of prosody and versification. Thus, we can see why poetry has played such a preponderant role in all of Indian culture and Sanskrit literature." (Georges Ifrah, French historian)

"The whole of their original works are composed in Sanscrite, a language of great antiquity, but which is no longer spoken, though its history is intimately connected with several of the present languages of Europe, with those of Greece and Rome, and with the whole of the numerous family of cognate Gothic tongues. Sancrite holds the same place in India, that Latin and Greek do in Europe; but as it would require an amazing period of time, and many political changes in society before a language could fall into disuse and be unemployed in speech, this circumstance without any further proof, would carry us, back to the first ages. It is natural to suppose that the sciences would first prosper where men were not exposed to excessive labour in order to procure the necessaries of life; plenty and tranquility would leave them at liberty to cultivate knowledge, to apply their minds to books, and learning." (Alexander Walker, British Brigadier-General and explorer, 1764-1831)

"The Pānini grammar reflects the wondrous capacity of the human brain, which till today no other country has been able to produce except India." (Sir Monier Monier-Williams, British Indologist and head of the Oxford's Boden Chair, 1819-1899)

"The grammar of Panini stands supreme among the grammars of the world, alike for its precision of statement, and for its thorough analysis of the roots of the language and of the formative principles of words. By employing an algebraic terminology, it attains a sharp succinctness unrivalled in brevity, but at times enigmatical. It arranges, in logical harmony, the whole phenomena which the Sanskrit language presents, and stands forth as one of the most splendid achievements of human invention and industry. So elaborate is the structure, that doubts have arisen whether its complex rules of formation and phonetic change, its polysyllabic derivatives, its ten conjugations with their multiform aorists and long array of tenses, could ever have been the spoken language of a people." (Sir William Wilson Hunter, Scottish historian, 1840-1900)

"The great grammarian Panini is now being called the first software man, without the hardware. And the focus is on the roughly 4,000 rules of Sanskrit grammar that he

evolved. Rules that are so scientific and logical in manner that they closely resemble structures used by computer scientists throughout the world." "In India's long history, Sanskrit has been the greatest integrating force, the source of cultural continuum, the medium of literary creativity, the voice of the sages and the languages of the most sublime thoughts and the profoundest of the philosophies of life. Sanskrit had its impact in many countries outside. It became the language of the learned even in the South-East Asia and to some extent parts of Central Asia. Most interestingly, many of the ancient Sanskrit plays that exist were found not in India but in Turfan on the edge of the Great Gobi Desert in China." (Dr. Subramanian Swamy, Indian economist and politician)

The Sanskrit linguists and grammarians of Ancient India were the first to make a comprehensive analysis of linguistics and etymology. The study of Sanskrit etymology has provided Western scholars with the basis of historical linguists and modern etymology. Four of the most famous Sanskrit linguists are Yaska (c. 6th-5th centuries BCE), Panini (c. 520-460 BCE), Katyayana (6th-4th centuries BCE) and Patanjali (2nd century BCE).

The analyses of Sanskrit grammar done by the previously mentioned linguists involved extensive studies on the etymology (called Nirukta or Vyutpatti in Sanskrit) of Sanskrit words, one of the six Vedangas or compulsory subjects in the syllabus of Vedic scholarship in ancient India. The Nirukta of Yaaska attempts to explain how certain words get to have their meanings, especially in the context of interpreting the Vedic texts. It includes a system of rules for forming words from roots and affixes, and a glossary of irregular words, and formed the basis for later lexicons and dictionaries.

20. Mother Language

"The study of comparative philosophy tends to show that Sanskrit is the mother of all Indo-European languages. From the Sanskrit were derived the original roots and the essentially necessary words which form the basis of all these languages." (Sir William Jones, British judge of the Supreme Court at Calcutta, 1746-1794)

References in our **KOSHA** to related words in English, Greek, Latin, a.o. (marked with » «) might support this general notion. For example, Sanskrit asti → Greek & Lithuanian »esti« → Slavonic »jesti« → Latin »est« → Old German »es-« → English »is«.

Similar words: am, anchor, angle, animal, anonymous, ape, axis, axle, baking, barbarian, be, bearing, becoming, being, bi-, bond, borne, bound, broad, brother, brow, burden, cancer, candle, cane, car, chariot, chin, circle, coal, cock, coming, conch, corner, corpse, cow, creating, creator, data, date, December, dental, dexterous, divine, domain, domicile, domination, donation, donor, door, doubt, dough, dual, dust, dys-, eat, eight, end, far, father, flower, foam, foot, fore, four, free, fume, gait, gene, generation, genius, gnostic, going, goose, grasp, grave, grip, heart, him, hit, human,

hunter, im-, in-, institute, interior, internal, is, it, jackal, jaggery, jungle, juvenile, knee, knowledge, lemon, light, living, location, long, looking, love, lying, mace, man, mate, maternal, mead, meaning, measure, medium, memory, mental, mentor, merging, meter, mid-, middle, mild, mind, mixed, month, moon, mortal, mosquito, mother, mouse, mouth, much, murder, musk, my, myth, nail, naked, name, navel, navigation, nether, new, night, nine, no, none, nose, not, noun, November, now, obtained, October, off, opal, orange, out, over, owl, ox, path, peda, pedis, pepper, per, peri-, position, pre-, previous, pro-, progeny, proto-, quarter, radient, radius, red, regal, regard, regency, regent, regimen, region, reign, remembering, rice, rotation, royal, rule, sacrament, saint, same, seat, self, September, serpent, serving, seven, shed, sinew, sister, sitting, situation, six, smile, some, son, standing, star, state, station, staying, steadiness, stem, stern, still, stop, stream, strew, strewing, stump, sub-, sugar, sum, super, sur-, sweat, sweet, tame, ten, they, thou, three, thunder, tooth, tree, true, tumult, twelve, twenty, two, -ty, udder, un-, under, untill, uterus, valor, victory, vocabulary, vocal, voice, wear, white, wid, will, wind, wish, wit, wolf, worm, yester, yoke, young, youth, zero.

"Here is the actual source of all languages, all the thoughts and poems of the human spirit; everything, everything without exception comes from India." (Friedrich von Schlegel, German poet and Indologist, 1772-1829)

21. Aryan Invasion

Some European linguists argued that since the Indo-European group of languages shows most varieties in Europe, it must have originated close to Europe. In the Vedas, which are the oldest surviving Sanskrit scriptures, the kings describe themselves as Ārya. Around 1,500 BCE such Aryans could have invaded India, subjugating the 'Adivasis' and driving them to Southern India, or enslaving them.

This Arian Invasion Theory (AIT) was useful for British rule:
1. It stamped the higher casts of India, who were involved in the independence movement, as Aryan foreigners, just like themselves.
"We have as much right to be in India as anyone there, except perhaps for the Depressed Classes, who are the native stock." (Sir Winston Churchill, British Prime Minister, 1874-1965)
2. It made lower casts and tribals (now labeled Adivasi or 'aboriginals') feel underprivileged in 'their ancestor's' land – in spite the fact that most tribes speak foreign languages. 3. It divided Southern and Northern Indians. For example, in 1833 the British labelled the Sinhala community as 'Sinhalese race' (Buddhist 'Aryan') and Tamils as 'Tamil race' (Hindu 'Non-Aryan'). Thus, two people started despising and killing each other. 4. It alienated many people from their own ancient culture. Especially Sanskrit, they demanded, should be deleted from the Eighth Schedule of the Constitution because it is a foreign language brought by the Aryans.

But:
1. Until the mid-19th century, no Indian had ever heard of Aryan invaders.
2. "The Vedic Aryans had no colour prejudice. How could they have? The Vedic Aryans were not of one colour. Their complexion varied; some were of copper complexion, some white and some black." (Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar, Indian politician and architect of the Constitution of India, 1891-1956)
3. The Sarasvati, a river glorified in the Vedas, was recently identified as a riverbed, which had dried up 2,000 BCE, long before the supposed arrival of those Aryans.

22. Proto Languages

"For languages with a long written history, etymologists make use of texts, and texts about the language, to gather knowledge about how words were used during earlier periods, how they developed in meaning and form, or when and how they entered the language. Etymologists also apply the methods of *comparative linguistics* to reconstruct information about forms that are too old for any direct information to be available. By analyzing related languages with a technique known as the comparative method, linguists can make inferences about their shared parent language and its vocabulary." (Wikipedia 2022)

"Proto-Indo-European (PIE) is the linguistic *re*construction of the common ancestor of the Indo-European languages. *It was spoken by the Proto-Indo-Europeans.* PIE was the first proposed proto-language to be widely accepted by linguists. Far more work has gone into reconstructing it than any other proto-language and it is by far the *best understood* of all proto-languages of its age. ... There is *no written evidence* of Proto-Indo-European." (Wikipedia 2016) Thus ...

"Latin is not derived from Sanskrit, nor is Sanskrit derived from Latin. Both Sanskrit and Latin have a common ancestor language: the Proto-Indo-European language. The Proto-Indo-European language is not spoken *anymore* and there are *no written traces* of it." (official Google opinion 2022)

"Challenging the *popular belief* that Sanskrit is the mother of all languages, linguist Shikaripur N Sridhar from the State University of New York (SUNY) on Tuesday said the ancient language originated from an *undiscovered* language which was in use about 6,000 years ago. "Sanskrit is the origin of only a few languages in North India, such as Hindi, Marathi, Kashmiri, Oriya and so on. It is neither the origin of the 26 Dravidian languages spoken in the south of India nor of all the world's languages. The origin of Sanskrit is a 6,000-year-old language," the director of Center for India Studies at SUNY (for State University of New York) said while delivering a lecture at Maharani Women's Arts, Commerce and Management College." (The New Indian Express, 02.07. 2014)

‘Proto-Indo-European’ (PIE) is declared to be derived from ‘Indo-Iranian’, another hypothetical language, which removes the origin of Indian Sanskrit culture to the Eurasian Steppe:

“Proto-Indo-Iranian ... is the *reconstructed* proto-language of the Indo-Iranian branch of Indo-European. Its *speakers*, the *hypothetical* Proto-Indo-Iranians, *who called themselves the Aryans* [citation needed], are *assumed* to have lived in the late 3rd millennium BC, and are often connected with the Sintasha culture of the Eurasian Steppe ... . Proto-Indo-Iranian was ... likely removed less than a millennium from its ancestor, the late Proto-Indo-European language, and in turn removed less than a millennium from the Avestan and Vedic Sanskrit of the Rigveda, its descendants. Proto-Indo-Iranian has been considered to form a subgroup along with Greek, Armenian and Phrygian on the basis of many *striking similarities in the morphological structure*. However, this issue remains *unsettled*.” (Wikipedia 2022)

Why?

“It took only 200 years for us to Christianise the whole of Africa, but even after 400 years India eludes us, I have come to realize that it is Sanskrit which has enabled India to do so. And to break it I have decided to learn Sanskrit.” (Friedrich Max Müller, German-born orientalist, 1823-1900)

Sanskrit was not pushed through conquest or propaganda – its scientific concepts were eagerly copied and absorbed (of which words are artefacts), as famously acknowledged by Albert Einstein:

“We owe a lot to the Indians who taught us how to count, without which no worthwhile scientific discovery could have been made.” (Albert Einstein, German-born theoretical physicist, 1879-1955)

And even while [declared] dead, bits of Indian philosophy continue to carry Sanskrit words into open minds and dictionaries.

23. Brahmi

ब्राह्मी is a writing system of ancient India and the forerunner of all writing systems of South and South-East Asia.

A Northern Brahmi gave rise to the *Gupta* script during the Gupta Empire, sometimes also called *Late Brahmi* (used during the 5th century), which in turn diversified into a number of cursives during the Middle Ages, including the *Siddham* script (6th century) and *Sharada* script (9th century). Southern Brahmi gave rise to the *Grantha* alphabet (6th century), the *Vatteluttu* alphabet (8th century), the *Baybayin* in the Philippines, the *Javanese* script in Indonesia, the *Khmer* alphabet in Cambodia, the *Old Mon* script in Burma, several Central Asian scripts such as *Tibetan*, *Tocharian* (also called slanting

Brahmi), and the one used to write the *Shaka* language, the Nagari script, which in turn evolved into *Devanagari* and *Nandinagari*. Both were used to write Sanskrit, until the latter was merged into the former. The resulting script is widely adopted across India to write Sanskrit, Marathi, Hindi and its dialects, and Konkani.

Several authors have suggested that the basic letters of *Hangul* were modeled on the *Phags-pa* script of the Mongol Empire, itself a derivative of the *Tibetan* alphabet, a Brahmi script. The arrangement of Brahmi was adopted as the modern order of Japanese *Kana*, though the letters themselves are unrelated.

Well known inscriptions are in Prakrit (3rd to 1st centuries BCE), particularly the Edicts of Ashoka (c. 250 BCE). The earliest known inscriptions in Sanskrit (1st century BCE) were discovered in Ayodhya, Ghosundi and Hathibada (both near Chittorgarh), other North and Central Indian sites, occasionally in South India (1st and 4th centuries CE). Despite all the decorative signs that were available during the late period, the signs remained fairly simple in the inscriptions, because engraving is restricted while writing is not.

Heliodorus Pillar inscriptions (c. 113 BCE):
The Heliodorus pillar is a stone column that was erected around 113 BCE in central India in Vidisha near modern Besnagar, by Heliodorus, an ambassador of the Indo-Greek king Antialcidas in Taxila to the court of the Shunga king Bhagabhadra. It is one of the earliest known inscriptions related to Vaishnavism in India.

𑀤𑁂𑀯𑀤𑁂𑀯𑀲 𑀯𑀸(𑀲𑀼𑀤𑁂)𑀯𑀲 𑀕𑀭𑀼𑀟𑀥𑁆𑀯𑀚𑁂 𑀅𑀬𑀁 𑀓𑀭𑀺𑀢𑁄 𑀇(𑀅)
Devadevasa Vā[sude]vasa Garuḍadhvaje ayaṃ karito i(a)
Of Vāsudeva, the god of gods, this Garuda-standard was made here

𑀳𑁂𑀮𑀺𑀑𑀤𑁄𑀭𑁂𑀡 𑀪𑀸𑀕𑀯𑀢𑁂𑀦 𑀤𑀺𑀬𑀲 𑀧𑀼𑀢𑁆𑀭𑁂𑀡 𑀢𑀔𑁆𑀔𑀲𑀺𑀮𑀸𑀓𑁂𑀦
Heliodoreṇa bhāgavatena Diyasa putreṇa Takhkhasilākena
by the Bhagavata Heliodora/Heliodoros, the son of Dion, a man of Takshshila/Taxila

𑀬𑁄𑀦𑀤𑀢𑁂𑀦 𑀅𑀕𑀢𑁂𑀦 𑀫𑀳𑀸𑀭𑀸𑀚𑀲 𑀅𑀁𑀢𑀮𑀺𑀓𑀺𑀢𑀲 𑀉𑀧𑀁𑀢𑀸
Yonadatena agatena mahārājasa Aṃtalikitasa upa[ṃ]tā
who came as Greek ambassador from the Great King Amtalikita/Antialkidas

𑀲𑀁𑀓𑀸𑀲𑀁𑀭𑀜𑁄 𑀓𑀸𑀲𑀻𑀧𑀼𑀢𑀲 𑀪𑀸𑀕𑀪𑀤𑁆𑀭𑀲 𑀢𑁆𑀭𑀸𑀢𑀸𑀭𑀲
samkāsamraño Kāsīput[r]asa [Bh]āgabhadrasa trātārasa
to King Kasiputra Bhagabhadra, the Savior

𑀯𑀲𑁂𑀦 (𑀘𑀢𑀼)𑀤𑀲𑁂𑀫𑀦 𑀭𑀸𑀚𑁂𑀦 𑀯𑀥𑀫𑀸𑀦𑀲
vasena (catu)dasemna rājena vadhamānasa
prospering in (his) fourteenth regnal year.

𑀢𑀺𑀦𑀺 𑀅𑀫𑀼𑀢𑀧𑀤𑀸𑀦𑀺 (𑀇 𑀫𑁂) (𑀲𑀼)𑀅𑀦𑀼𑀣𑀺𑀢𑀸𑀦𑀺 𑀦𑁂𑀬𑀁𑀢𑀺 𑀲𑁆𑀯(𑀕𑀁)

Trini amutapādāni (i me) (su)anuthitāni neyamti sva(gam)

(These) three immortal (amrita) steps when correctly followed lead to heaven:

𑀤𑀫 𑀘𑀸𑀕 𑀅𑀧𑁆𑀭𑀫𑀸𑀤

dama cāga apramāda

(self-) control, generosity and attention.

The Ashokan edicts would be unlikely to have emerged so quickly if Brahmi had a single origin in the chancelleries of the Mauryan Empire. India must have had a very old culture of writing along with its oral tradition of composing and transmitting knowledge, because the Vedic literature is too vast, consistent and complex to have been entirely created, memorized, accurately preserved and spread without a written system. The development of Panini's grammar also presupposes writing (consistent with a development of Indian writing in c. the 4th century BCE). In 2013, at Porunthal and Kodumanal in Tamil Nadu, numerous both Tamil-Brahmi and Prakrit-Brahmi inscriptions and fragments have been found (6th to 7th centuries BCE).

Still, *Wikipedia* suggests that Brahmi was inspired by a Semitic script, particularly Aramaic, invented in a few years during the reign of Ashoka and then used widely for Ashokan inscriptions:

"The first fully phonemic script, the Proto-Canaanite script, later known as the Phoenician alphabet, is considered to be the *first alphabet*, and is the ancestor of most modern alphabets, including Arabic, Cyrillic, Greek, Hebrew, Latin, and *possibly* Brahmic." (Wikipedia 2020)

But: There is lack of evidence for historical contact with Phoenicians in the relevant period. The interaction between the Indic and the Semitic worlds before the rise of the Semitic scripts might even imply a reverse process. And the structures and conceptions of the Brahmi script and Semitic scripts are quite different. The collation order of Brahmi is the same as most of its descendant scripts, based on Shiksha, the traditional Vedic theory of Sanskrit phonology, a splendidly reasoned system of arrangement.

24. Indus Valley Script

Easter Island, located in the South Pacific is not only the home of the mysterious Moai statues, the island's lost language of *Rongorongo*, known as *Rapa Nui* to the inhabitants is equally perplexing. It has been found carved into many oblong wooden tablets.

In 1932, Wilhelm de Hevesy was the first to link Rongorongo to India, finding that 100 Rongorongo symbols had a correlating symbol in the Indus valley script, which is attested from as early as 33rd century BCE.

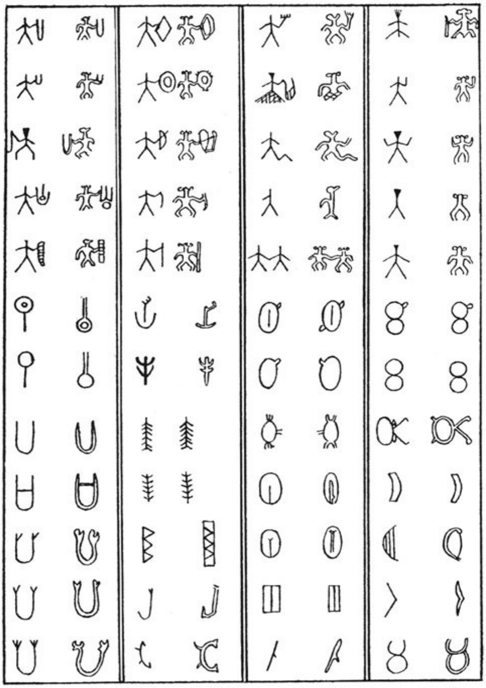

Fig. 1.
Signs of Indus writing compared with those of Easter island: in each of the four rows, the signs of the Indus are on the left, those of Easter island on the right.

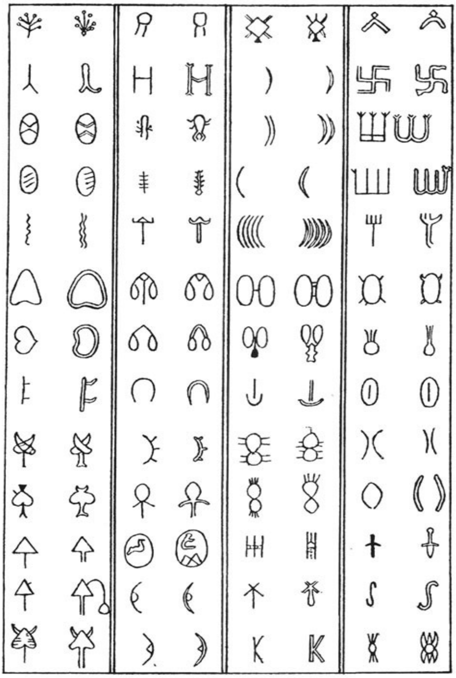

Fig. 2.
Signs of Indus writing compared with those of Easter island: in each of the four rows, the signs of the Indus are on the left, those of Easter island on the right.

"Your Excellency, We are honoured to submit to you a paper providing evidence that a riddle, after a century of attempts, has finally found its solution. We mean the decipherment of the primeval Indus Valley Script. Competent scholars, since decades, have tried more and more decidedly, to find in Indus Script texts an Old Dravidian language, in vain. Now we are able to demonstrate beyond all doubt: the script is almost entirely phonetic, the basis is syllables, and the language is plain Sanskrit, to some extent close to proto-Aryan. The many hundreds of millions of citizens of India of Indo-Aryan descent may henceforth correctly maintain that, paleographically proved, their forefathers had, in times when Sumer, Ancient Egypt and China tentatively initiated civilization, in full splendour raised a high level one based on the most accurate phonetic writing early mankind ever had. It was a culture of a Hinduistic character that prevailed for a millenium and which covered an immense area of the Indian Subcontinent. It survived in the Hinduism of our day. Since the Indus Civilization strongly stimulated the rise of other civilizations of the globe, we consider it, as far as we are concerned, a modest token of an immense debt of gratitude to hand faithfully over to you, Representative of India in Germany, the enclosed pages." (Dr. Kurt Schildmann, German linguist, 1909-2005, Letter to Kishan S. Rana, Ambassador of India in Germany, 1994)

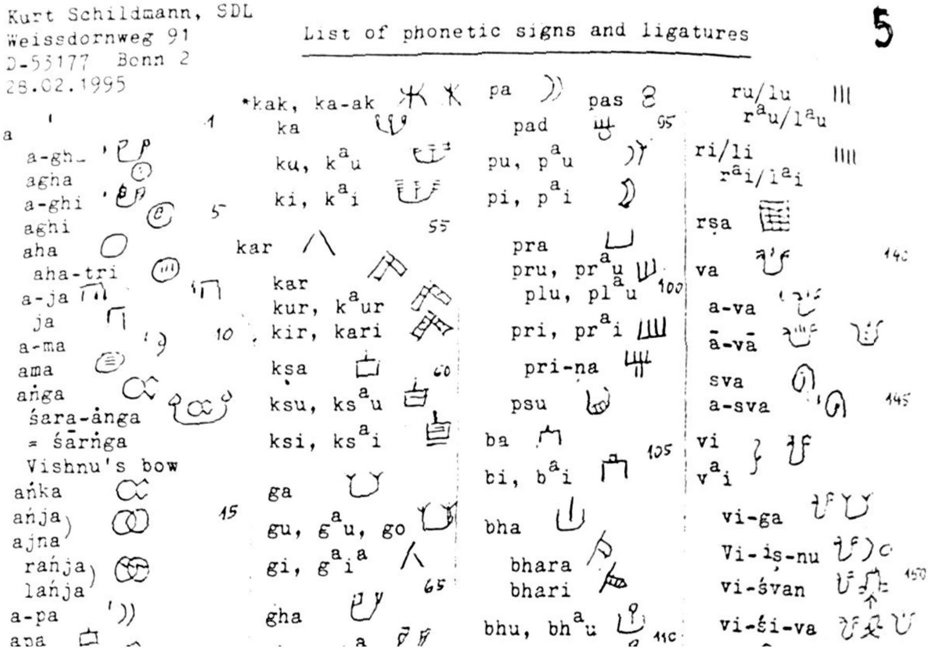

Dr. Kurt Schildmann (1995):

“What's wrong with the up to now efforts to decipher the Indus Script? First: The common belief that the script runs from right to left. The contrary is true. It is clear that the seals show the graphs and pictures mirrored. Their numerous prints/impressions prove that the script runs in the direction the depicted animals are marching to (just like in Old Egyptians texts), that is, as a rule, from left to right, and never boustrophedon.

Second: The common belief that the language denoted be a Baluchi-Dravidic dialect. The contrary is true. It is an archaic Sanskrit in telegram style, usually avoiding inflectional suffixation. There exist about 100 pictorial bilinguals, with legends. These bilinguals open the way to deciphering, since it is easy to find the name of the depicted animal in the legend. ...

Third: The common belief that the Indus Script stems from more or less abstract pictograms. The contrary is true. Basical is a wisely constructed syllabary of which basic signs are diacritically modified by annexing or infixing -a (= 2 strokes), -u (by 3 strokes), -i (by 4 strokes). In addition, as a supplement, a number of basic terms (e.g. woman, man, hand/five, foot, the 30/33 Sanskrit Gods, Goddess Uma (= a circle with -u-infixed), the world or globe, = Sanskrit Triloka, = *Planet nr 3 (= a circle with the number 3 infixed), furthermore the hero Rama (as a bow-breaking person), the Moon = a circle with V infixed (the V-sign renders vilvai 'woe', the Moon usually standing for going slow, working slow, because of the Moon's daily delay of about one hour) and many more. ...

Now a short outline of the history of typical deciphering work. It is ununderstandable that all previous would-be decipherers neglected the 100 pictorial bilinguals of which 20 are visible on the famous copper tablets collected and published 1975 by Asko Parpola, Helsinki (in JRAS No.2, p.170-209). How that? It is, uncommented so far, a result of Darwinistic indoctrination. Archaic or early intelligence is unadmissible. Only pictures, pictures, pictures.

... I transliterated Sumerian texts into Sanskrit texts, saw no longer any substantial difference between the two languages ... But I had an intermezzo which confirms the heavy bearing international relations and policies have on linguistics. In search of the protolingua humana I discovered striking affinities between Old Japanese and proto Uto-Aztecan. On July 4, 1976, I delivered a lecture on this subject at Mexico-City, 30 International Congress of Orientalists. The audience, comprising Japanese scholars, applauded and congratulated. Of course was my paper dedicated to Japanese and UtoAztecans. But my paper seemingly disappeared in the records, perhaps due to the fact that US-scholars could not fall in love with ideas that Japanese sailors, many millennia ago, have reached the West coast of North America. Prof. Jürgen Pinnow, Free University, Berlin, now retired, specialist in Amerindian languages, stated in one of his books, that my papers on the relationship between protoJapanese and proto-Uto-Aztecan are the first serious proof for Old World provenance of Amerindian languages. Would be o.k. if some Tunguz-dialect were quoted, but Japanese, unacceptable.

Unforntunately, a similar situation is encountered when publishing Indus Script deciphering. Disappointment among nonHindu Pakistani learning that it is Sanskrit, and not a Baluchi-Dravida dialect. The Republic of India has an external and an internal problem. External: the Pakistani feelings; internal: no Hindu polytheism is extent in the Indus culture.

If the Burrows Cave texts (in Illinois, USA) were Libyan or Old Egyptian, o.k., but Sanskrit? History, though in oblivion, is unconsciously present. Supression results in explosion. Fate is fate. Inavoidable."

"The Indus script, also known as the Harappan script, is a corpus of symbols produced by the Indus Valley Civilisation. ... Despite many attempts, the 'script' has not yet been deciphered, but efforts are ongoing." (Wikipedia 2023)

25. Devanagari

उ *u*	ऊ *ū*	अ *a*	आ *ā*	ओ *o*	औ *au*	म *ma*
भ *bha*	ग *ga*	न *na*	त *ta*	ल *la*	व *va*	ब *ba*
क *ka*	च *ca*	ज *ja*	ञ *ña*	प *pa*	फ *pha*	ष *ṣa*
ण *ṇa*	य *ya*	थ *tha*	घ *gha*	ध *dha*	र *ra*	स *sa*
ख *kha*	ए *e*	ऐ *ai*	ड *ḍa*	ङ *ṅa*	इ *i*	ई *ī*
झ *jha*	ट *ṭa*	ठ *ṭha*	ढ *ḍha*	द *da*	छ *cha*	ह *ha*
श *śa*	ऋ *ṛ*	कि *ki*	की *kī*	कु *ku*	कू *kū*	कृ *kṛ*
के *ke*	कै *kai*	को *ko*	कौ *kau*	रु *ru*	रू *rū*	हृ *hṛ*
क्त *kta*	क्ष *kṣa*	ज्ञ *jña*	श्व *śva*	त्त *tta*	र्क *rka*	क्र *kra*
त्र *tra*	श्र *śra*	१ 1	२ 2	३ 3	४ 4	५ 5
६ 6	७ 7	८ 8	९ 9			ॐ

The first vowels are अ (as in 'mother') and आ (as in 'father'). Please practice writing the letters and use the dotted line as a guide where to place the uppermost horizontal line of each letter. Thus the letter will be below the line:

अ *a* . . . . आ *ā* . . . .

The first consonant we all learn is म*ma* and our first word is मम*mama* (my):

म *ma* . . . . मम *mama* . . . .

The upper horizontal line is written at the end over both letters at once, and not over each letter separately. Since every consonant is already pronounced with an inherent *a*, the letter अ*a* is only written at the beginning of a word. The inherent *a* can be cut with हल्-अन्त (consonant ending), so that म*ma* becomes म्*m*, आम*āma* becomes आम्*ām*, etc. For a long *ā* after consonants, a vertical line is added: मा*mā*, अमा*amā*.

Reading Exercises 1-9:

1

अ	म	मम	म्	आ	मा
अम	अमा	आम	आमा	ममा	माम्

भ*bha* भाम आभा

ग*ga* अग आगम भाग

न*na* अन् नाना नाम मान नाग गगन

2

ग	ना	न	गा	न	ग
अग	अन्	नाना	नाग	नाम	गगन
अमा	मान	भाग	भाम	आभा	आगम

व*va* वन नव भव वाम वामन भगवान्

क *ka*	काक काम कानन

ब *ba*	बक

र *ra*	नर नगर वर वार भार राम राका आकर

स *sa*	सम साम सार रस मास वास नासा सभा सनक सागर समास आसन अवसर

A vowel can be followed by विसर्ग ('echo' *ḥ*), marked with a colon

कः *kaḥ*	(say 'kaha') नमः मनः सरः भाः

... or by अनुस्वार, the pure nasal (marked with a dot):

कं *kaṁ*	कंस संसार

3

न	कः	मा	नर	मम	माम्
भाग	रस	नाग	नाम	वर	भाम
वन	सम	काम	मनः	आम्	मास
नव	भव	बक	वाम	नाना	मान
राम	काक	साम	वार	सार	वास
भार	नगर	सरः	कंस	नमः	सभा
राका	गगन	समास	कानन	नासा	सनक
सागर	आकर	वामन	आगम	आसन	संसार

As we saw before, the letter अ *a* is written only in the beginning of a word, because every consonant is pronounced with an inherent *a*. When the inherent *a* is to be replaced by another vowel, the corresponding Vowel Sign is added. The Vowel Sign for a long *ā* is a vertical line and क *ka* becomes का *kā*, etc.

अ *a*	आ *ā*	इ *i*	ई *ī*	उ *u*	ऊ *ū*	ऋ *ṛ*	ए *e*	ऐ *ai*	ओ *o*	औ *au*
Sign:	ा	ि	ी	ु	ू	ृ	े	ै	ो	ौ
क	का	कि	की	कु	कू	कृ	के	कै	को	कौ
न	ना	नि	नी	नु	नू	नृ	ने	नै	नो	नौ
ब	बा	बि	बी	बु	बू	बृ	बे	बै	बो	बौ
भ	भा	भि	भी	भु	भू	भृ	भे	भै	भो	भौ
म	मा	मि	मी	मु	मू	मृ	मे	मै	मो	मौ
र	रा	रि	री	रु	रू		रे	रै	रो	रौ
व	वा	वि	वी	वु	वू	वृ	वे	वै	वो	वौ
स	सा	सि	सी	सु	सू	सृ	से	सै	सो	सौ

4

कु	वी	म	का	न	कौ	रै	भौ	नृ	कृ
मी	रा	कै	सौ	वो	बे	नू	र	वे	को
वि	से	भ	गा	मो	ने	क	बि	मौ	बृ
बै	नि	वा	सी	रू	रौ	कू	भी	सि	भृ
भु	वै	के	मे	भे	रे	सृ	वृ	बौ	मृ
भा	नै	सै	व	मै	भू	ब	रो	बू	भि
नी	बी	नौ	कि	बा	मू	भो	सो	री	वू
वु	बो	भै	स	रि	की	वौ	सू	नो	मि
ना	नु	बु	मा	मु	रु	सा	सु	भे	नि

There are three ways of forming Ligatures between consonants.

(1) dropping the vertical line of the first component:

म् *m* + ब *ba* → म्‍ + ब → म्ब *mba* अम्बा अम्बर

म् *m* + भ *bha* → म्‍ + भ → म्भ *mbha* आरम्भ

स् *s* + म *ma* → स्‍ + म → स्म *sma* भस्म

स् *s* + न *na* → स्‍ + न → स्न / स्न *sna* स्नान

स् *s* + व *va* → स्‍ + व → स्व *sva* स्वर

5

सभा	अम्बर	भस्म	कंस	स्व	गगन
स्नान	काक	संसार	नगर	समास	नमः
सरः	आकर	आरम्भ	आगम	सागर	अम्बा
मनः	स्वर	वामन	कानन	आसन	सनक

कि *ki* गिर् गिरि कवि रवि नाभि वारि विराम अवनि आविस् निम्ब बिम्ब अग्नि विवस्वान्

की *kī* नीर मीन मीरा वीर सीमा गम्भीर

ऋ *ṛ* is another Sanskrit vowel, pronounced similar to the syllable रि *ri*. But one has to remember that ऋ is a vowel, while र *ra* in रि is a consonant.

कृ *kṛ* नृ मृग वृक कृमि

त *ta* तमः तात वात तारा तीर माता सत् सीता रीति भारत अवतार समिति

In Ligature: न्त अन्त अन्तर् प्त तृप्त त्न रत्न स्त स्तन स्तम्भ अस्ति विस्तार त्म आत्मा त्स वत्स कृत्स्न

6

अम्बा	अम्बर	अग्नि	बिम्ब	विराम	गिर्
भारत	गिरि	निम्ब	वीर	सीमा	नीर
भस्म	मीन	मीरा	तमः	तात	नृ
स्नान	मृग	वृक	समिति	कृमि	वारि
स्व	स्वर	अवनि	कवि	आगम	नाभि
आरम्भ	तारा	तीर	माता	सत्	सीता
अन्त	तृप्त	रत्न	स्तन	स्तम्भ	रीति
अस्ति	आत्मा	वत्स	आकर	वात	रवि

ल*la* लता लम्ब लाभ तल तिल नल नील लीला बल बाल बलि बिल काल कला माला अमल कमल कम्बल सरल विरल मालती विलास म्ल अम्ल ल्म वल्मी ल्व बिल्व ल्क कल्कि

प*pa* पर पान पाल पवन पति पिता पीत अप् तपः कपि लिपि वापी समीप विपिन पिपासा ल्प अल्प प्ल प्लव प्त सप्त आप्त प्न स्वप्न प्प पिप्पल पिप्पलि

फ*pha* फल कफ

य*ya* यम अयः अयन वयः पयः आय काय माया स्मय आलय अन्वय नयन समय त्य त्याग नित्य नृत्य न्य अन्य न्याय न्यास कन्या स्य स्याल सस्य व्य व्यास व्यापार भ्य अभ्यास ल्य लाल्य त्स्य मत्स्य

थ*tha* अथ रथ नाथ कथा पथ तिथि मिथः न्थ कन्था स्थ अस्थि थ्य मिथ्या

7

लता	लम्ब	लाभ	तल	तिल	नल
नील	लीला	बल	बाल	बलि	बिल

काल	कला	माला	अमल	कमल	कम्बल
सरल	विरल	मालती	कफ	अम्ल	कल्कि
वल्मी	लाल्य	बिल्व	यम	अयः	अयन
वयः	आय	काय	माया	स्मय	आलय
अन्वय	नयन	समय	त्याग	नित्य	नृत्य
अन्य	न्याय	न्यास	कन्या	स्याल	सस्य
व्यास	फल	आप्त	अथ	रथ	नाथ
कथा	तिथि	मिथः	कन्था	सप्त	स्वप्न
पर	पयः	पथ	पान	पाल	पवन
पति	पिता	पीत	अप्	तपः	कपि
लिपि	वापी	समीप	विपिन	अल्प	प्लव

कु *ku* कुल नु युग युव सुर तुला पुर पुरः मुनि वसु वपुः पुंस् पुनर् कुमार कुम्भ कुसुम अम्बु आयुर् गुप्त तुलसी पुस्तक पृथु मथुरा मुरली विपुल यमुना सुरभि स्तुति

कू *kū* कूप कूल मूल भू मयूर सूनु स्तूप स्थूल निम्बू

Note the combinations:

रु *ru* तरु कुरु पुरु गुरु अगुरु मरुत् and रू *rū* रूप

ख *kha* नख मुख सुख सखि अखिल ख्य ख्याति

द *da* दल दम दाम दान दास दया वाद दिन दीप पद यदु नाद नदी दिव् विद् तद् आदर सदन नारद कदली कुमुद सदस्य आदित्य न्त दन्त न्द नन्द बिन्दु मन्दिर वृन्दा सुन्दर सिन्दूर स्कन्द अरविन्द

हha हय हर हल हस हंस सह हनु रहः वाह हित हिम हीरा गृह बहु बाहु महत् बृहत् हलदी हविर् हस्त महिला विहार संहित सिंह स्वाहा अहिंसा व्यवहार हृद् सुहृद् हृदय

केke वेद देव देह हेतु हेम भेद सेतु सेना सेवा मेरु मेला रेखा कुवेर केदार केलि केवल केसर निकेत विवेक स्नेह नारिकेल

कैkai तैल दैव वैर कैलास दैनिक वैदिक

8

भेद	अप्	बहु	दाम	देव	दया
हेतु	हय	भू	अथ	बलि	दान
दैव	फल	हल	बिल	आय	अयः
बल	दास	दल	गृह	हनु	दिन
रूप	बाहु	सिंह	देह	दम	गुरु
हीरा	दिव्	पिता	बाल	तिथि	मिथः
दीप	हंस	हर	गिरि	गिर्	तिल
काय	कला	कुल	लता	माया	मीरा
हिम	विद्	कफ	कथा	कूप	मृग
मेरु	मुख	हित	कृमि	कपि	कुरु
लाभ	माला	मेला	मुनि	लिपि	काल
कवि	कूल	लीला	माता	मीन	मूल
नृ	नाथ	नीर	पान	पीत	पुर

रहः	सेना	नख	नदी	नु	पद
पर	पुरः	रवि	सेतु	नाद	नल
पृथु	पति	युव	पयः	रथ	सेवा
नाभि	नील	पाल	पथ	पुरु	रेखा
रीति	सह	सखि	सुख	तारा	तल
तुला	वारि	वैर	वयः	सीमा	सूनु
तात	तमः	वृक	वापी	वपुः	यदु
सीता	सुर	तद्	तपः	वाद	वात
वीर	यम	सत्	तरु	तैल	तीर
वाह	वेद	वसु	युग	व्यास	आप्त
आत्मा	अग्नि	अल्प	अन्वय	भारत	आदर

9

अमल	अम्ल	अन्य	अस्ति	अस्थि	आलय
अम्बु	निम्ब	बिम्ब	अन्त	हविर्	आयुर्
अवनि	दैनिक	विपिन	प्लव	बृहत्	गुप्त
अगुरु	दन्त	वैदिक	विरल	कल्कि	कन्या
अयन	गम्भीर	विहार	स्मय	कमल	केदार
सरल	स्कन्द	स्तुति	स्याल	कम्बल	केलि
हलदी	बिन्दु	निम्बू	पिप्पल	कन्था	कैलास

हस्त	मिथ्या	नित्य	सिन्दूर	पुस्तक	सप्त
बिल्व	निकेत	लम्ब	महिला	विराम	कदली
केसर	कुमुद	मालती	मन्दिर	मयूर	नयन
केवल	कुसुम	नारद	न्याय	नृत्य	न्यास
विपुल	विवेक	पवन	सदन	कुम्भ	कुवेर
संहित	समिति	रत्न	सदस्य	कुमार	लाल्य
मरुत्	मथुरा	वृन्दा	सस्य	समीप	सुन्दर
महत्	मुरली	नन्द	आत्मा	स्थूल	भारत
त्याग	वत्स	वल्मी	यमुना	समय	सुरभि
स्तन	स्वप्न	स्तूप	तुलसी	पुनर्	स्वाहा

Before another consonant, *r* is written as a hook on top of that letter:

र्क *rka*	अर्क तर्क वर्ग सर्ग मार्ग मर्म नर्म वर्म कर्म अर्थ सर्प गर्भ आर्य पर्व सर्व दुर्ग मूर्ख कूर्म पूर्व सूर्य स्वर्ग तीर्थ अथर्व पर्वत कीर्तन मुहूर्त विवर्त सम्पर्क सन्दर्भ तिर्यक् स्थैर्य

It has to be read before the complete syllable: दुर्गा वर्त्म सर्पिः मूर्ति कर्पूर

After another consonant, *r* is written as a small stroke:

क्र *kra*	क्रम क्रतु तक्र ग्रह ग्राम ग्रन्थ ग्रीव ग्रसन भ्रम भ्राता भ्रू व्रत प्रभा प्राय समग्र क्रिया आम्र प्रकार प्रथम प्रहर प्रिय विप्र तीव्र प्रभव प्रसाद प्रातर् प्रकृति व्रीहि प्रवाला प्रसभम्

Special combinations:

द्र *dra*	द्रव्य द्रुम द्रुत भद्र रुद्र दरिद्र समुद्र निद्रा मुद्रा

स्र *sra*	सहस्र

त् + र → त्र → त्र *tra* अत्र पत्र पात्र यात्रा पुत्र सूत्र नेत्र मित्र त्रि रात्रि अमुत्र खनित्र
कृत्रिम गायत्री सावित्री यन्त्र तन्त्र मन्त्र स्त्री

घ *gha* घन अघ अर्घ मेघ घृत लघु दीर्घ व्याघ्र

ध *dha* धी धन धाम धर्म धूप धेनु अधः अधि दधि मधु वधू राधा बुध सुधा मेधः
विध विधि धनुर् अधुना समाधि अधिकार अन्ध गन्ध बन्ध दुग्ध ध्यान
अध्याय मध्य ध्वनि अर्ध मूर्ध ध्रुव रन्ध्र गन्धर्व मेन्धी सन्धि सिन्धु स्कन्ध

को *ko* नो गो गोल तोय दोला लोक लोभ लोह मोह रोम सोम होम योनि होली
स्रोतः आरोह कोमल अयोध्या कोकिल कपोत मोदक रोहित विनोद व्योम
सम्बोधन

कौ *kau* नौ मौन गौर कौपीन कौन्तेय

च *ca* चर चाप चिर चीन चित् चेल चोर चोल चरु चमर चपल चापल चतुर् चक्र
चुम्ब चमत्- चन्द्र चातुरी वच रुचि रचन रेचक कवच लोचन विचार सूचना
चर्च अर्चन आचार चिकित्सा आचमन परिचय प्राचीन

छ *cha* छत्र छन्दः छिद्र अच्छ स्वच्छ तुच्छ पुच्छ पृच्छा यदृच्छया

ज *ja* जप जय जर जल जाल अज गज राजा जीर जीव तेजः पूजा बीज जगत्
जातु जानु जम्बू जल्प जागर भोजन राजीव समाज व्रज वज्र अर्जन अर्जुन
आर्जव खर्जूर ज्योतिः

श *śa* शय शर शम् शाक शाखा शाला शनि शब्द शीत शील शुभ शुक शुक्र शुचि
शुल्क शूर शूल शून्य शंसन शतम् शरद् शरीर शर्म शर्करा शस्त्र शास्त्र
शावक शासन दश दशा दिशा निशा आशा आशु शिव शिरः शिला अंश वंश
यशः कुश केश कोश क्रोश पशु परशु शिशु शिखा शिखर शिग्रु शिल्प
शिशिर शीघ्रम् काशी कलश आकाश किशोर विंशति विशाल

ष *ṣa* विष मेष वेष मूष् घोष भाषा वर्ष हर्ष शीर्ष विषय वृषभ निमिष भेषज पुरुष
प्रदोष अभिलाषा अम्बरीष ग्रीष्म पुष्कर पुष्कल

ण *ṇa* कण चण गण गुण अणु बाण पाणि प्राण कोण तृण मणि रेणु वेणु वीणा
लवण शरण अरुण करुण तरुण वरुण तर्पण वणिक् प्रमाण भूषण स्मरण

कल्याण रोहिणी परिणाम नारायण वाराणसी व्याकरण कर्ण पर्ण वर्ण चूर्ण
पूर्ण विष्णु कृष्ण तृष्णा अरण्य पुण्य हिरण्य

There are three ways of forming ligatures between consonants. We have already shown (1) dropping the vertical line: न् + त → न + त → न्त. Another way is, (2) to put the first on top of the second component. The following two letters occur only in such ligature – ङ and ञ:

ङ् + क → ङ्क *ṅka* अङ्क पङ्क लङ्का शङ्का शङ्कर सङ्केत सङ्कोच शशाङ्क अलङ्कार
अहङ्कार सङ्कल्प सङ्कर्षण पल्यङ्क

ङ् + ख → ङ्ख *ṅkha* शङ्ख

ङ् + ग → ङ्ग *ṅga* अङ्ग रङ्ग सङ्ग गङ्गा लिङ्ग पङ्गु हिङ्गु अङ्गार जङ्गल मङ्गल तरङ्ग
पतङ्ग पिङ्गल सङ्गीत नारङ्ग भुजङ्ग मृदङ्ग शृङ्ग शृङ्गार अङ्गुली
Further Ligature: सङ्ग्रह

ङ् + घ → ङ्घ *ṅgha* सङ्घ सङ्घर्ष

ञ् + च → ञ्च *ñca* पञ्च अञ्चल चञ्चल सञ्चय काञ्चन किञ्चिद्
But वाञ्छा

ञ् + ज → ञ्ज *ñja* कुञ्ज अञ्जन रञ्जन सञ्जय अञ्जलि मञ्जरी पतञ्जलि सञ्जीवन

Similarly:

च् + च → च्च *cca* खिच्ची सच्चिदानन्द

ज् + ज → ज्ज *jja* कज्जल मज्जन सज्जन लज्जा रज्जु

ल् + ल → ल्ल/ल्ल *lla* मल्ल फुल्ल पल्लव वल्लभ

क् + क → क्क *kka* कुक्कुर ठक्कुर and क्ल *kla* as in शुक्ल

न् + न → न्न *nna* अन्न

द् + द → द्द *dda* उद्देश

द् + ध → द्ध *ddha* बद्ध बुद्ध बुद्धि युद्ध शुद्ध वृद्ध सिद्ध पद्धति निरुद्ध निषिद्ध

द् + ग → द्ग *dga* सद्गमय भगवद्गीता

द् + ब → द्ब *dba* बुद्बुद

द् + भ → द्भ *dbha* अद्भुत

द् + व → द्व *dva* द्वार द्वन्द्व तद्वत् विद्वान्

Important Ligatures:

क	क्य	क्क	र्क	क्र	क्ष	त्क	क्ल			
ग	ग्य	ग्ग	र्ग	ग्र						
ङ					ङ्क	ङ्क्ष	ङ्ख	ङ्ग	ङ्घ	
ज	ज्य	ज्ज	र्ज		ज्ञ					
ञ					ञ्च	ञ्ज				
ट		ट्ट		ट्र						
ण	ण्य		र्ण							
त	त्य	त्त	र्त	त्र						
द	द्य	द्द	र्द	द्र	द्ग	द्ध	द्ब	द्भ	द्म	द्व
न	न्य	न्न								
ल	ल्य	ल्ल	र्ल							
श	श्य		र्श	श्र	श्व	श्च				
ष	ष्य		र्ष		ष्ट	ष्ट्व	ष्ठ			
स	स्य	स्स		स्त्र	स्त्र					
ह	ह्य		र्ह	हृ	ह्ण	ह्न	ह्म	ह्ल	ह्व	

टṭa	घट तट नट वट षट् कटु पटु कीट कूट त्रुटि कोटि रोटी शाटी कण्ट घण्टा किरीट किलाट जटिल कुटिल कुटीर कुटुम्ब चर्पटी पर्पट प्रकट मुकुट कुक्कुट विराट् वेङ्कट

In Ligature:

ट् + ट → ट्टṭṭa घट्ट भट्ट

ष् + ट → ष्ट/ष्टṣṭa अष्ट चेष्टा जुष्ट दृष्ट पृष्ट सृष्ट शिष्ट तुष्टि पुष्टि स्पष्ट स्पृष्ट स्वादिष्ट

Note the change of ‿ to ‸ under round letters: राष्ट्र दंष्ट्र.

ठṭha मठ हठ पठन कठिन कण्ठ वैकुण्ठ

ष् + ठ → ष्ठ/ष्ठṣṭha षष्ठ काष्ठ निष्ठा कनिष्ठ ज्येष्ठ युधिष्ठिर

डḍa	जड गुड षड् नाडी चूडा क्रीडा गरुड डुकृञ् अण्ड खण्ड दण्ड काण्ड पिण्ड कुण्ड कुण्डल गण्डकी गाण्डीव पाण्डव पण्डित पोगण्ड मण्डप मण्डल मुण्डन मण्डूक पुण्डरीक

ढḍha दृढ मूढ

Now the third way of forming Ligatures:

(3) The two characters 'merge' into a new one.

क् + ष →	क्षkṣa	क्षण क्षय क्षर क्षमा क्षेम क्षोभ अक्ष कक्ष दक्ष पक्ष रक्ष लक्ष यक्षः चक्षु मोक्ष शिक्षा भिक्षा दीक्षा प्लक्ष क्षीर क्षिति क्षुद्र क्षेत्र सूक्ष्म क्षत्रिय क्षेपण क्षिप्रम् तक्षक भक्षण मक्षिका
ङ् + क्ष →	ङ्क्षṅkṣa	काङ्क्षा
क् + त →	क्तkta	नक्त रक्त तिक्त युक्त त्यक्त वक्ता शक्ति भक्ति व्यक्ति भुक्ति मुक्ति विविक्त

Sometimes, *ka* in ligature is written क *k*: क्व पक्व रुक्म शक्य वाक्य त्रैलोक्य आस्तिक्य पृथक्त्व.

The double consonant ज्ञ is nowadays widely pronounced and even written as 'gya', which is wrong. The nasal 'ñ' should not be dropped completely – better say 'gnya'.

ज् + ञ → | ज्ञ *jña* | ज्ञान यज्ञ आज्ञा

The letter श *śa* often makes Ligature with other letters in the first way: अश्म कश्मल श्मशान प्रश्न श्लोक श्याम वैश्य दृश्य कश्यप अवश्यम्

But with certain letters श् becomes श्, as in:

श् + र → | श्र *śra* | श्री श्रम श्रद्धा श्रवण श्रेणि अश्रु आश्रम आश्रय मिश्र श्रीमद्भागवतम्

श् + व → | श्व *śva* | श्वः श्वास श्वेत श्वशुर अश्व विश्व पार्श्व शश्वत् रामेश्वर

श् + च → | श्च *śca* | पश्च निश्चय आश्चर्य वृश्चिक

Others:

त् + त → | त्त *tta* | दत्त मत्त मत्तः चित्त वित्त पित्त वृत्ति निमित्त तत्त्व सत्त्व कार्त्तिक

द् + य → | द्य *dya* | अद्य आद्य वाद्य विद्या वैद्य हृद्य द्युति यद्यपि प्रद्युम्न वन्द्य

द् + म → | द्म *dma* | छद्म पद्म विद्महे

ह् + म → | ह्म *hma* | ब्रह्म ब्राह्मण

ह् + न → | ह्न *hna* | वह्नि चिह्न आह्निक

ह् + य → | ह्य *hya* | ह्यः गुह्य दाह्य बाह्य

ह् + र → | ह्र *hra* | ह्री ह्रस्व

ह् + ल → | ह्ल *hla* | ह्लाद

ह् + व → | ह्व *hva* | जिह्वा

Sometimes, in Ligature, य *ya* is written य *y*, as in: नाट्य आढ्य अग्र्य सङ्ख्य

Now the remaining letters, mainly vowels in the beginning of a word:

इ *i*	इव इह इति इष्ट इक्षु इच्छा इज्या इतर इदम् इदानीम् इन्दु इन्द्र इन्धन इन्दिरा
ई *ī*	ईश ईशन ईश्वर ईक्षण ईदृश
झ *jha*	झष
उ *u*	उभ उमा उदर उचित उपाय उलूक उपाधि उपवीत उपनिषद् उष्ण उत्तम उत्सव उत्साह उक्त उल्लास उद्यान उद्वेग उद्भव उच्चारण उज्जयिनी उज्ज्वल
ऊ *ū*	ऊन ऊधः ऊर्जः ऊर्णा ऊर्ध्व
ऋ *ṛ*	ऋक् ऋक्ष ऋण ऋत ऋद्ध ऋषि ऋषभ
ए *e*	एक एकोन एव एवम् एतद् एधः एला
ऐ *ai*	ऐक्य ऐश्वर्य ऐतिहासिक
ओ *o*	ओम् ओजः ओष्ठ ओदन
औ *au*	औम् औषध औदार्य औपम्य

ऽ _ अवग्रह of an initial *a*, as in ऽर्जुनः.

Sometimes hinting at सन्धि, as in अम्बाऽसक्त (*ā-a*), अम्बाऽऽसक्त (*ā-ā*).

् _ Consonant ending हल्-अन्त, as in त्वम्

। _ विराम, as in सत्यमेव जयते ।

॥ _ पूर्ण-विराम, ending a verse, as in ... किमकुर्वत सञ्जय ॥

Often with the verse number, as in ... किमकुर्वत सञ्जय ॥१॥

° _Abbrev., as in गी° (for गीता); also in repeating, as in भूपति °तल (for भूतल)

26. Pronunciation

According to शिक्षा, traditional phonetics, the self formulates intentions by means of intelligence and inspires the mind to speak. The mind impulses the nerves, which sets in motion breath; that, moving in the chest, generates a humming sound. That, again, rising to the palate and the crown of head, and rebounding thence, is articulated when passing through the mouth.

"The Devanagari script and spoken Sanskrit are two of the best ways for a child to overcome stiffness of fingers and the tongue. Today's European languages do not use many parts of the tongue and mouth while speaking or many finger movements while writing, whereas Sanskrit helps immensely to develop cerebral dexterity through its phonetics." (Moss – London School Makes Sanskrit Compulsory)

अ *a*	आ *ā*				
इ *i*	ई *ī*	उ *u*	ऊ *ū*	ऋ *ṛ*	ॠ *ṝ*
ए *e*	ऐ *ai*	ओ *o*	औ *au*		

ं *ṁ*	ः *ḥ*

क *ka*	ख *kha*	ग *ga*	घ *gha*	ङ *ṅa*
च *ca*	छ *cha*	ज *ja*	झ *jha*	ञ *ña*
ट *ṭa*	ठ *ṭha*	ड *ḍa*	ढ *ḍha*	ण *ṇa*
त *ta*	थ *tha*	द *da*	ध *dha*	न *na*
प *pa*	फ *pha*	ब *ba*	भ *bha*	म *ma*
य *ya*	र *ra*	ल *la*	व *va*	
श *śa*	ष *ṣa*	स *sa*	ह *ha*	

In Sanskrit, for every sound there is only one letter and for every letter there is only one sound. This principle is hardly seen in any other language, what to speak of English – f*a*r, f*a*t, f*a*re, f*a*te, f*a*ll. A single वर्ण (letter) is called -कार (as in अ-कार _the letter अ), a pair is called -द्वय (as in अ-द्वय _अ and आ), and the whole alphabet वर्ण-क्रम.

वर्ण are divided into स्वर (पाणिनि अच्) and व्यञ्जन (हल्). स्वर are pronounced with an open, unobstructed mouth, and therefore 'shine' by themselves, whereas व्यञ्जन involve various kinds of obstruction of the air, and need to be joined to a vowel. This is shown in the English words vowel ('pronounceable') and consonant ('sounding together'). In

the Sanskrit वर्णक्रम all the स्वर are listed first. This is different from the alphabets used for Western languages, which are mostly based on Egyptian hieroglyphics and the old Phoenician alphabet. The order *a, b, c, d, e…* mixes vowels and consonants indiscriminately and is unsystematic.

"We [Europeans] are still behind making even our alphabet a perfect one." (Arthur Macdonall, British Indologist, 1854-1930)

Since व्यञ्जन require a स्वर for pronunciation, the *a* is used for all the consonants by default (क *ka*, ख *kha*, ग *ga*, etc.), unless noted otherwise.

The first 5 स्वर have two forms, ह्रस्व and दीर्घ. स्वर can be followed by अनुस्वार or विसर्ग. चन्द्र-बिन्दु ँ marks the nasalization of *n* in सन्धि with *l* (Gita 4.39,18.17). अनुस्वार (the pure nasal) is differentiated from the other nasals – the guttural ङ, palatal ञ, retroflex ण and dental न – because it is articulated without intervention of the tongue. Visarga is a sound similar to ह *ha*, but unvoiced/hard, and followed by a short echo of the preceding sound – मनः (say 'manaha'), अग्निः ('agnihi'), बन्धुः ('bandhuhu'), कामैः ('kāmaihi'), गौः ('gauhu'). If विसर्ग is followed by another consonant, it is heard only as a scratching guttural sound, as in 'Lo**ch** Ness'. This occurs when it is inside a word (दुःख), compound word (मनः-प्रसाद), a sentence, or a line of a verse.

Classifications of letters according to:

1. प्रयत्न

The प्रयत्न in the pronunciation of स्वर is अ-स्पर्श. The first 25 व्यञ्जन are स्पर्श, involving the complete stoppage of the path of air. They are further divided into 5 वर्ग, named after the first member of each group:

क-वर्ग क *ka* ख *kha* ग *ga* घ *gha* ङ *ṅa*
etc.

The प्रयत्न with the next 4 व्यञ्जन (*ya-ra-la-va*) is neither स्पर्श nor अस्पर्श (as with the स्वर), but अन्तःस्थ. The last 4 व्यञ्जन are sibilants.

2. प्राण (table below left)

The व्यञ्जन in bold are pronounced with महा-प्राण. The difference between त *ta* and थ *tha*, for example, is just less or more प्राण, otherwise they are the same sounds. Thus, थ – as in पथ (path) or जगन्नाथ – is not pronounced as in the English 'path'!

क	**ख**	ग	**घ**	ङ
च	**छ**	ज	**झ**	ञ
ट	**ठ**	ड	**ढ**	ण
त	**थ**	द	**ध**	न
प	**फ**	ब	**भ**	म
य	र	ल	व	
श	**ष**	**स**	**ह**	

अ	**आ**						
इ	**ई**	**उ**	**ऊ**	**ऋ**	**ॠ**	**ऌ**	**ॡ**
ए	**ऐ**	**ओ**	**औ**				
क	ख	**ग**	**घ**	**ङ**			
च	छ	**ज**	**झ**	**ञ**			
ट	ठ	**ड**	**ढ**	**ण**			
त	थ	**द**	**ध**	**न**			
प	फ	**ब**	**भ**	**म**			
य	**र**	**ल**	**व**				
श	ष	स	**ह**				

3. According to घोष (table above right)
The letters in bold, including all स्वर, are स-घोष, the others अ-घोष.

4. According to the place of articulation

	वर्ण		व्यञ्जन						
(1)	अ	आ	क	ख	ग	घ	ङ		ह
(2)	इ	ई	च	छ	ज	झ	ञ	य	श
(3)	ऋ	ॠ	ट	ठ	ड	ढ	ण	र	ष
(4)			त	थ	द	ध	न	ल	स
(5)	उ	ऊ	प	फ	ब	भ	म		

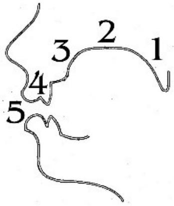

(1) कण्ठ्य – For अ (as in 'm**o**ther'), आ (as in 'f**a**ther') and ह the tongue remains relaxed at the bottom of the mouth. For the consonants from क to the nasal ङ (as in 'lo**ng**') the back of tongue raises to block and release the air.

(2) तालव्य (picture below left) – For the स्वर of this group (इ-ई) the tongue approaches the palate, without touching it. Put the tongue in the position to pronounce इ (as in 'k**i**ss'), which means you have to smile ☺, and say ई (as in 'p**ea**ce'). For pronouncing य and श, keep the tongue in this position (keep smiling).

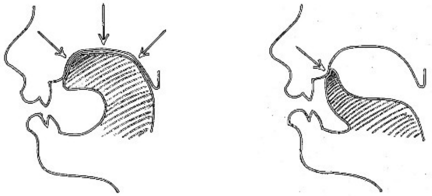

(3) मूर्धन्य (picture above right) – Except for र, all मूर्धन्य are transliterated with a dot below. You may imagine this dot to be the tip of the tongue which bents backwards, touching the palate. Therefore, these letters are also called retroflex. For the vowels of this group (ऋ-ॠ), the tongue does not touch the roof. For the consonants, the tongue touches the roof of the mouth. Say: ट, कोण, कण्ठ, पाण्डव.

(4) दन्त्य – The tip of the tongue touches slightly the root and back of the upper teeth. Mark the difference in pronunciation between तालव्य श *śa* ☺, मूर्धन्य ष *ṣa*, and दन्त्य स *sa* – as in शिव ☺, विष्णु, सेवा, and शीर्षासन.

(5) ओष्ठ्य – For all letters of this group the tongue is completely passive. The vowels of this group (उ-ऊ) are pronounced with a projection of the lips. For the consonants, put the lips together and let them spring slightly apart. The फ is pronounced as in 'she**ph**erd', as there is no *f* in Sanskrit.

27. Vidya

After a child was taught the वर्णमाला (alphabet), it would memorise a few सुभाषित (sayings). Check word meanings in our **KOSHA** at the end.

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितम्। मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसञ्ज्ञा विधीयते॥
There are three रत्न on earth – जल, अन्न and सुभाषित. The term रत्न is related by fools (मूढ) to pieces of stone. (चाणक्य-नीति-दर्पण 14.1)

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्। व्यसनेन तु मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा॥
With the विनोद of काव्य-शास्त्र the काल of the wise passes, but [the time] of मूर्ख [passes] with vice, निद्रा or कलह. (हितोपदेश 1.1)

गन्धेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः। चारैः पश्यन्ति राजानश् चक्षुर्भ्यामितरे जनाः॥
Cows (गो) see through गन्ध, the wise (ब्राह्मण) see through वेद, kings (राजन्) see through scouts, and ordinary (इतर _'other') people through the two eyes (चक्षुस्). (महाभारत 5.34.34)

धृत्या शिश्नोदरं रक्षेत् पाणिपादं च चक्षुषा। चक्षुःश्रोत्रे च मनसा मनो वाचं च विद्यया॥
With one's धृति one should protect genital and उदर, with the eye (चक्षुस्) पाणि and पाद, with मनस् eyes and श्रोत्र, and with विद्या मनस् and speech. (महाभारत 12.330.28)

सर्वद्रव्येषु विद्यैव द्रव्यमाहुरनुत्तमम्। अहार्यत्वादनर्घत्वाद् अक्षय्यत्वाच्च सर्वदा॥
Among all द्रव्य, विद्या alone they (sages) call the best द्रव्य, because it cannot be stolen (अ-हार्य) and is priceless, and because it is सर्वदा imperishable (अ-क्षय्य). (हितोपदेश intro 4)

कामधेनुगुणा विद्या ह्यकाले फलदायिनी। प्रवासे मातृसदृशी विद्या गुप्तं धनं स्मृतम्॥
विद्या has the गुण of a काम-धेनु, because it is a giver (दायिनी*w. दायिन्) of फल out of season (अ-काल), in a foreign land (प्रवास) विद्या is like (सदृशी) a mother (मातृ), and [therefore] considered a गुप्त धन. (चाणक्य-नीति-दर्पण 4.5)

विद्वान्प्रशस्यते लोके विद्वान्सर्वत्र पूज्यते। विद्यया लभते सर्वं विद्या सर्वत्र पूज्यते॥
A विद्वान् (विद्वत्) is praised in the world (लोक), a विद्वान् is worshiped सर्वत्र, through विद्या one achieves everything, विद्या is worshiped सर्वत्र. (चाणक्य-नीति-दर्पण 8.19)

अजातमृतमूर्खाणां वरमाद्यौ न चान्तिमः। सकृद्दुःखकरावाद्याव् अन्तिमस्तु पदे पदे॥
Among unborn (अ-जात), मृत and मूर्ख [children], the first (आदि) two are better, and not the last one (अन्तिम). The first two give दुःख [only] once, but the last one at every step (पद). (हितोपदेश intro 13)

वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खशतान्यपि। एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न च तारागणोऽपि च॥
Better is एक good पुत्र and not even hundreds (शत) of मूर्ख. One चन्द्र destroys the darkness (तमस्), and not even a multitude (गण) of stars (तारा). (हितोपदेश intro 18)

एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना। वासितं तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा॥
By even एक flowering (पुष्पित) and fragrant (सुगन्धिन्) good tree (सुवृक्ष) that whole वन is fragrant, as (यथा) a कुल is by a good child (सुपुत्र). But ...

एकेन शुष्कवृक्षेण दह्यमानेन वह्निना। दह्यते तद्वनं सर्वं कुपुत्रेण कुलं यथा॥
By one with fire (वह्नि) burning शुष्क वृक्ष that whole वन is burned, as by a [single] bad child (कुपुत्र) the [whole] कुल. (चाणक्य-नीति-दर्पण 3.14-15)

रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः। विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धाः किंशुका यथा॥
Those endowed with beauty (रूप) and यौवन, and born in a विशाल कुल, [but] without विद्या they do not shine, like [beautiful but] not fragrant Kiṁśuka [flowers]. (चाणक्य-नीति-दर्पण 8.20)

किं कुलेन विशालेन विद्याहीनेन देहिनाम्। दुष्कुलं चापि विदुषो देवैरपि स पूज्यते॥
With a विशाल कुल, [but] without विद्या, what is [the use] for a living being; a scholar, though from a low family, he is worshiped even by the देव. (चाणक्य-नीति-दर्पण 8.18)

शुनः पुच्छमिव व्यर्थं जीवितं विद्यया विना। न गुह्यगोपने शक्तं न च दंशनिवारणे॥
Without विद्या, a व्यर्थ life is like the पुच्छ of a dog, useful neither for covering of the back, nor for the protection from [insect-]bites. (चाणक्य-नीति-दर्पण 7.19)

मणिर्लुण्ठति पादाग्रे काचः शिरसि धार्यते। क्रयविक्रयवेलायां काचः काचो मणिर्मणिः॥
A [raw] मणि is lying at the feet [in the dust] काचः शिरसि धार्यते [while polished] glass is carried on the head; [but] at the time of business, glass is glass, and मणि is मणि. (चाणक्य-नीति-दर्पण 15.9)

विषादप्यमृतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम्। अमित्रादपि सद्वृत्तम् अमेध्यादपि काञ्चनम्॥
Even out of विष should one take अमृत, even from a child (बाल) a सुभाषित, even from an enemy good behavior, and even from dirt काञ्चन. (मनु-संहिता 2.239)

श्रेष्ठो हि पण्डितः शत्रुर् न च मित्रमपण्डितः। Better [to have] a पण्डित शत्रु [to learn from him], and not an ignorant मित्र. (महाभारत 12.138.46)

सर्वत्र ब्राह्मणाः सन्ति सन्ति सर्वत्र क्षत्रियाः। वैश्याः शूद्रास्तथा कर्ण स्त्रियः साध्व्यश्च सुव्रताः॥
Oh Karṇa! सर्वत्र there are ब्राह्मण, सर्वत्र there are [good] क्षत्रिय, वैश्य and शूद्र, and virtues women of strict vows. (महाभारत 8.45.22)

दाने तपसि शौर्ये वा विज्ञाने विनये नये। विस्मयो न हि कर्तव्यो बहुरत्ना वसुन्धरा॥
In charity (दान), penance (तपस्) and heroism, in wisdom (विज्ञान), conduct and leadership, pride is never to be shown; the earth (वसुन्धरा) has many रत्न. (चाणक्य-नीति-दर्पण 14.8)

पुस्तकस्था तु या विद्या परहस्तगतं धनं। कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद्धनम्॥
But विद्या, which remains in a पुस्तक, and धन gone into the हस्त of another (f.e., borrowed to a bank), when the काल to act has arrived, that is not विद्या, that is not धन. (चाणक्य-नीति-दर्पण 16.20)

जले तैलं खले गुह्यं पात्रे दानं मनागपि। प्राज्ञे शास्त्रं स्वयं याति विस्तारं वस्तुशक्तितः॥
तैल on जल, a गुह्य with an evil man, a दान with a deserving man, a teaching (शास्त्र) with an intelligent man - even little [of it], by the potency of the substance, it goes to spread on its own. (चाणक्य-नीति-दर्पण 14.5)

यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम्। लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति॥
Who has no प्रज्ञा himself, what can शास्त्र do for him; for one without लोचन what will a दर्पण do? (चाणक्य-नीति-दर्पण 10.9)

28. Proverbs

Proverbs from न्यायावलि

अन्ध-पङ्गु-न्यायः। "The proverb (न्याय) of the blind man (अन्ध) and the lame man (पङ्गु)." A lame man sits on the shoulders of a blind man, the former guiding the latter. This maxim is used to show the interdependence amongst men and the good that might result from cooperation and union.

अन्ध-दर्पण-न्यायः। "The न्याय of the blind man (अन्ध) and his दर्पण." A blind man kept a mirror on his shelf. This example is used when a person possesses something that is of no use for him.

अन्ध-गज-... । "Like blind men (अन्ध) and a गज." Certain blind men approached a tame and docile elephant in order to get an idea of the creature. One felt his trunk, one his legs, one his tail, and so on. The first man who had felt the elephant's trunk described him as a fat serpent; the second man, who had felt the legs, as four pillars; the third man, the one who had passed his hands on the tail only, as a piece of stout rope, tapering gradually and having loose fibres at the end; and so on. They began to quarrel with one another over the description of the elephant, each considering his

own to be correct. This maxim is used when an imperfect, partial or one-sided view is being expressed.

अन्ध-चटक-… । "Like the blind man (अन्ध) [catching] a चटक." This maxim is used when something unexpected or coincidental can only be ascribed to the divine.

अन्ध-परम्परा- । "Like a परम्परा of blind men (अन्ध)." The blind following the blind. It is used when people blindly, thoughtlessly, or rashly follow others.

अरण्य-रोदन- । "Like रोदन in an अरण्य." This maxim is used when a man seeks help and support from someone who will be unlikely to help.

अर्ध-कुक्कुटी- । "Like half a कुक्कुटी." Once a fool wanted to profit from the egg-laying half of the hen without having to feed the front half, which he cut off. This maxim is used where people try to avoid necessary parts of a process which are tedious.

रज्जु-सर्प- । "Like रज्जु and सर्प." This maxim takes its origin from mistaking a rope for a serpent, and denotes that someone is under a false impression.

आयुर्-घृत- । "Like आयुस् and घृत." Ghee is seen as promoting a healthy long life, for if one regularly takes a little ghee with each meal, one stays healthy. This maxim is used to denote the relation of cause and effect.

कूप-मण्डूक- । "Like a मण्डूक in his कूप." Once a sea-frog came to a well und tried, unsuccessfully, to explain the size of the ocean to a frog living in that well. It is used to denote that a man of limited ideas, having experience only of his own neighbourhood, can not imagine that there is anything better than what he himself knows.

वात-आदि- । "Like वात, etc. (आदि, the other Doshas)." This maxim is used to denote that even Vāta (wind), Pitta (bile), and Kapha (phlegm), the three body types, though quite different from one another by nature, prove to be the source of sound health when harmoniously combined. Thus, acts of great importance may be well performed by persons of different nature and disposition if they act in concert.

स्वप्न-मन्त्र-लाभ- । "Like gaining (लाभ) a मन्त्र during स्वप्न." This maxim addresses the conviction that a worshipper must obtain a Mantra not in a dream, but from a teacher who has already obtained mastery in the usage of Mantras. Otherwise the Mantra will not bring success. It is used to denote that in order to be successful in any endeavor, one must first learn from an experienced teacher.

वन-व्याघ्र- । "वन and व्याघ्र" exemplifies the benefits of mutual help: the tiger protects a forest from too many herbivorous animals, which will destroy the forest, and the forest protects the tiger and his cubs by providing shelter and food.

स्वप्न-व्याघ्र- । "A व्याघ्र during स्वप्न." This maxim exemplifies that fretting over an imaginary thread is a waste of energy, just as the fear of a tiger that appeared in a dream is unsubstantial.

कृत्वा-चिन्ता- । "Thinking after acting (कृत्वा)." One should always think first before acting, and not act in the heat of the moment and consider the consequences only afterwards. That would be a sign of foolishness.

व्रीहि-बीज- । "One बीज of व्रीहि." This maxim denotes that as long as only one seed is left, there is always a chance for it to propagate; just as from a single seed of paddy, all the granaries in the land could be filled over the years.

जल-मन्थन- । "Churning जल", unlike churning milk or yoghurt into butter, is of no use. Therefore, this maxim is used when time and labour is spent on something that will not give results.

कूर्म-अङ्ग- । "Like the limbs of a कूर्म." A tortoise projects its limbs only for a purpose, and draws them in when that purpose is served. This maxim is used to denote that a sensible person will, like a tortoise, exhibit his power only if there is a necessity for it.

आम्र-वन- । "Like a वन of आम्र." In a mango grove, there may also be other trees, but still people call it mango grove. This maxim is used to denote the power of habit, or the effect of a group, good or bad.

घट-प्रदीप- । "The प्रदीप in a घट." If a lamp is placed in a jar, it will light only the inside of the jar. This maxim is used to denote that bright intelligence, if confined to a private place, is not of any use to others.

बहु-छिद्र-घट- । "A घट with many holes" denotes that it is of no use to instruct someone who is incapable of retaining these instructions, just as a pot with holes cannot retain the water poured into it.

मक्षिका- । "A मक्षिका" exemplifies the fault-finding spirit of ill-natured men, who may be likened to flies that are always in search of wounds, even on the most beautiful body.

भ्रमर- । "A भ्रमर" indicates the nature of the truly wise men who can always see the merits of others, just as the honey bee will always find a honey giving flower even in the wasteland.

बीज-वृक्ष- । "बीज and वृक्ष." A seed generates a tree, and a tree in turn generates a seed. This maxim is used to exemplify interdependence. One can not say which one was first, the seed or the tree.

विष-भक्षण- । "Eating विष" is used to denote a suicidal plan. One could just as well kill oneself by drinking poison.

भिक्षु-पाद-प्रसारण- । "The भिक्षु who is [gradually] extending his legs (पाद)." A beggar went to a rich man's house. Assuming that he would not get what he desired if he would ask for it at once, he first asked for permission to sit, and then, little by little, for everything else he needed. This maxim is used to denote the cleverness of someone dealing successfully with an uncharitable person.

भिक्षु-भियः-स्थाली-अनधिश्रयण- । "Not making fire under the pot (स्थाली) in fear of a भिक्षु" is used to signify the miserlines of a person as he refrains from cooking food for himself in the presence of a beggar, in case the beggar might beg for a share.

अश्व-भृत्य- । "अश्व and भृत्य." A man asked a hostler who was attending to a horse, 'Whose horse is this?' The hostler replied, 'His, whose servant I am.' The man again asked, 'And whose servant are you?' The hostler replied readily, 'His, whose horse this is!' This maxim is applied to a person who uses circular arguments, or gives evasive answers.

विष-कृमि- । "विष and कृमि." What is poison for us, is food for some worms. Thus, our conception of good and bad is relative.

मृग-तृष्णा- । "तृष्णा of a मृग." A thirsty deer may run into a desert by the illusionary appearance of water (fata morgana).

पद्म-पत्र- । "The पत्र of a पद्म." The lotus is untouched by the mud through which it grows towards the sun. Similarly, the soul is never polluted by matter.

असाराणाम् अपि बहूनाम् इति न्यायः । "Many, although [individually] weak." A straw is an insignificant thing of little strength, but when it unites with others to make a strong rope, it can bind and hold in check even a mad elephant.

राज-शून्य-प्रजा- । "A प्रजा without राजा." This maxim takes its origin from the want of peace and happiness of the people in a country where there is no ruler. It is used to denote that a controlling hand is often necessary for the happy and peaceful management of human affairs.

बहु-राजक-पुर- । "A पुर of many small kings" is used to denote the total mismanagement of an affair in which everyone wants to lead, but none wants to follow.

इक्षु-रस- । "The रस of इक्षु." One cannot extract the juice of sugar-cane without first crushing it. So in order to obtain the desired results, sometimes one has to assume a severe, stern, and unyielding attitude.

इक्षु-विकार- । "Transformation of इक्षु." Raw sugar-cane is first pressed to extract the juice. The juice is then boiled, and made into solid molasses, which is then refined to give white crystallised sugar and candy. This maxim is used to denote a gradual progress.

कुश-काश-अवलम्बन- । "Grasping कुश and काश." A ship-wrecked person, struggling for his life, will even try to catch hold on a straw. Similarly, if a person fails to assert his point in a debate with good argument, he may use just any argument to win the debate, and will thus ridicule himself.

उष्ट्र-लगुड- । "उष्ट्र and लगुड." The camel is beaten by a stick which it carries on it's own back. In the same way, a fool has to suffer much from the consequence of his own foolish conduct.

उष्ट्र-कण्टक-भक्षण- । "The उष्ट्र eating कण्टक." The camel likes to eat the thorny leaves and bark of a certain plant, even though it has to suffer much pain. This maxim is used to denote that sometimes people are so blended by their desires, and follow them even if it causes pain, because they can not see the reality.

उत्पाट-दंष्ट्र-उरग- । "A उरग with broken ('pulled out') दंष्ट्र." Just as a snake without its fangs is harmless, a wicked man who has lost his power is harmless. Similarly, the senses are harmless, when controlled by the intelligence.

अजात-पुत्र-नाम-उत्कीर्तन- । "Glorifying the नाम of the unborn पुत्र." The maxim of christening the babe before it is born. This maxim denotes superfluous, foolish, or useless acts.

कण्टक- । "The कण्टक." To draw a thorn out of the body, sometimes one needs to use another thorn. In the same way, sometimes wicked means are used to dispose a wicked man.

कण्ठ-चमीकर- । "The necklace on the कण्ठ." One day a lady was anxiously searching for her necklace, though in fact she was wearing it around her neck. This proverb is used to denote the striving for something that is in fact already in one's possession, though one is just not aware of it.

कफोणि-गुड- । "गुड on the कफोणि." It is impossible to lick off molasses stuck on ones own elbow. This maxim is used when someone is asked to perform an impossible task.

उभयतः पाशा-रज्जुर् इति न्यायः । "A रज्जु of a पाशा on both sides." When there are traps on either side, one is sure to become entangled whichever way one goes.

29. Amara-Kosha

Soon the child would start reciting a dictionary of synonyms and varieties like the अमर-कोश (with about 9000 different tokens), till it was memorised, which typically took one year.

Synonyms like:
heaven – स्वर्ग स्वः दिव् द्यो त्रिदिव सुरलोक त्रिदशालय त्रिविष्टप
gods – देव देवता दैवत अमर अमर्त्य निर्जर सुर आदित्य त्रिदश
Brahmā – ब्रह्मा विधि धाता विधाता विरिञ्चि स्वयम्भू प्रजापति हिरण्यगर्भ स्रष्टा चतुरानन
Sun – सूर्य अर्क मित्र रवि सविता आदित्य विवस्वान् भानु भास्कर भास्वान् सप्ताश्व
Moon – चन्द्र चन्द्रमा सोम शशी इन्दु हिमांशु सुधांशु निशापति
Indra – इन्द्र पुरन्दर शक्र वज्री वासव शचीपति मघवान् सहस्राक्ष
Yama – यम यमराजा धर्मराजा श्राद्धदेव काल अन्तक कृतान्त
earth – भू भूमि धरा क्षिति वसुधा वसुन्धरा पृथिवी पृथ्वी अवनि मही विश्वम्भरा
mountain – पर्वत अद्रि गिरि अचल शैल महीध्र शिखरी
water – जल पयः पानीय आपः वारि तोय नीर सलिल जीवन उदक अम्बु अम्भः
ocean – समुद्र सागर सिन्धु अर्णव अब्धि उदधि
cloud – मेघ घन अभ्र जलधर वारिद
river – नदी सरित् तरङ्गिणी स्रवन्ती निम्नगा
fire – अग्नि वह्नि अनल दहन ज्वलन पावक वैश्वानर लोहिताश्व हुतभुक् हव्यवाहन
air – वायु वात अनिल मरुत् श्वसन पवन
forest – वन अरण्य विपिन कानन गहन अटवी
tree – वृक्ष द्रु द्रुम तरु पादप
lotus – पद्म कमल अरविन्द पुष्कर राजीव नलिन शतपत्र सहस्रपत्र

elephant – हस्ती गज कुञ्जर दन्ती नाग इभ
snake – सर्प नाग भुजग भुजङ्ग भुजङ्गम उरग पन्नग अहि कुण्डली विषधर फणी
monkey – वानर कपि मर्कट प्लवङ्ग
bird – पक्षी पतत्रि पतत्री पत्री खग खेचर पतग द्विजा अण्डज विहङ्गम विहायः शकुनि
bee – भ्रमर मधुप मधुकर मधुव्रत अली
man – मनुष्य मानुष मनुज मानव मर्त्य नर
son – पुत्र सुत सूनु तनय आत्मज
daughter – पुत्री सुता सूनु तनया आत्मजा दुहिता
family – कुल गोत्र वंश जनन अभिजन सन्तति सन्तान
body – देह शरीर काय तनु कलेवर वपुः विग्रह मूर्ति
head – शिरः शीर्ष मूर्ध उत्तमाङ्ग मस्तक
mouth – मुख वक्त्र वदन आनन आस्य तुण्ड
eye – नेत्र नयन लोचन ईक्षण चक्षुः अक्षि दृक्
ear – कर्ण श्रोत्र श्रुति श्रवण श्रवः
arm – बाहु भुज दोः
hand – हस्त पाणि कर
foot – पद् पद पाद चरण
home – गृह गेह सदन भवन निकेतन वास निवास निलय आलय निशान्त आगार स्थान
town – नगर नगरी पुर पुरी
road – मार्ग अयन वर्त्म पथ पदवी पद्धति
wealth – धन द्रव्य वित्त वसु अर्थ द्रविण द्युम्न विभव
gold – सुवर्ण स्वर्ण हिरण्य हेम काञ्चन कनक रुक्म हाटक चामीकर जातरूप
intelligence – बुद्धि धी प्रज्ञा मति मनीषा धिषणा प्रेक्षा चिद् ज्ञप्ति चेतना
scholar – पण्डित बुध धीर धीमान् सुधी कोविद मनीषी प्राज्ञ कवि विद्वान् विचक्षण विपश्चित्
luck – मङ्गल शुभ कल्याण भद्र श्रेयः शिव कुशल क्षेम
bliss – सुख हर्ष प्रीति आनन्द मुद् आमोद प्रमोद शर्मा प्रमद
mercy – कृपा दया करुणा कारुण्य घृणा अनुकम्पा अनुक्रोश
desire – इच्छा काम अभिलाष वाञ्छा काङ्क्षा स्पृहा ईहा लिप्सा मनोरथ तर्ष
beautiful – सुन्दर रुचिर रुच्य मनोरम शोभन कान्त चारु साधु मञ्जु मञ्जुल
all – सर्व विश्व पूर्ण सकल समस्त समग्र कृत्स्न अशेष निःशेष अखिल निखिल अखण्ड

Varieties like:
10 देवयोनि – विद्याधर-अप्सरः-यक्षः-रक्षः-गन्धर्व-किन्नर-पिशाच-गुह्यक-सिद्ध-भूत
9 दिक्पाल – सूर्य-अग्नि-यम-निर्ऋति-वरुण-वायु-कुवेर-ईशान-ब्रह्मा
10 अवतार – मत्स्य-कूर्म-वराह-नरसिंह-वामन-परशुराम-राम-कृष्ण-बुद्ध-कल्कि
5 महाभूत – आकाश-वायु-अग्नि-जल-भूमि
5 तन्मात्र – शब्द-स्पर्श-रूप-रस-गन्ध
6 रस – मधुर-अम्ल-लवण-कटु-तिक्त-कषाय
6 ऋतु – शिशिर-वसन्त-ग्रीष्म-वर्षा-शरद्-हेमन्त
12 मास – पौष-माघ-फाल्गुन-चैत्र-वैशाख-ज्यैष्ठ-आषाढ-श्रावण-भाद्रपद-आश्विन-कार्त्तिक-मार्गशीर्ष

9 ग्रह – सूर्य-सोम-अङ्गारक-बुध-बृहस्पति-शुक्र-शनि-राहु-केतु
5 अङ्गुली – अङ्गुष्ठ-तर्जनी-मध्यमा-अनामिका-कनिष्ठा
5 पञ्च-गव्य – दुग्ध-दधि-नवनीत-गोवर-गोमूत्र
4 वेद – ऋग्-साम-यजुर्-अथर्व
6 वेदाङ्ग – शिक्षा-छन्दः-व्याकरण-निरुक्त-ज्योतिष-कल्प
8 अष्टाङ्गयोग – यम-नियम-आसन-प्राणायाम-प्रत्याहार-धारणा-ध्यान-समाधि
5 यम – अहिंसा-सत्य-अस्तेय-ब्रह्मचर्य-अपरिग्रह
5 नियम – शौच-सन्तोष-तपः-स्वाध्याय-ईश्वरप्रणिधान
3 प्राणायाम – पूरक-रेचक-कुम्भक
6 भग – ऐश्वर्य-वीर्य-यशः-श्री-ज्ञान-वैराग्य

30. Word List

In word lists, in order to teach the gender of words, all words are listed in प्रथमा – कालः (points at m.), पत्रम् (n.), गोपी (f.). See **34. Loka-Pramana.**

अंशः _part.
अग्निः _fire.
अङ्गम् _limb.
अङ्गुली _finger.
अणुः _atom.
अण्डम् _egg.
अध्यायः _study.
अनुवादः _translation.
अन्तः _end.
अन्नम् _food.
अन्वयः _syntax.
अपराधः _offense.
अभ्यासः _practice.
अमृतम् _nectar.
अरण्यम् _forest.
अरविन्दम् _lotus.
अलङ्कारः _ornament.
अवस्था _situation.
अश्वः _horse.
अहङ्कारः _ego.
आकाशः _space.
आचारः _behavior.
आज्ञा _order.
आदरः _respect.
आनन्दः _delight.
आरम्भः _beginning.
आर्जवम् _honesty.
आर्यः _honor.
आश्रमः _hermitage.
आश्रयः _shelter.
आसनम् _seat.
इन्द्रः _lord.
इन्द्रियम् _sense.
ईशः/ईश्वरः _lord.
उत्साहः _enthusiasm.
उपदेशः _advice.
उपवासः _fasting.
ऋणम् _debt.
ऋतुः _season.
ऋषिः _m. sage.
ऐश्वर्यम् _lordship.
कज्जलम् _lampblack.
कण्ठः _neck.
कन्या _girl.
कमलः _lotus.
करुणा _compassion.
कर्णः _ear.
कला _art.
कवचः _armor.
कविः _poet.
काकः _crow.
काञ्चनम् _gold.
कामः _desire.
कारणम् _cause.
कार्यम् _duty.
कालः _time.
कीर्तनम् _glorifying.
कीर्तिः _glory.
कुटुम्बम् _household.
कुण्डम् _pond.
कुण्डलम् _ring.
कुम्भः _pot.
कुसुमम् _flower.
कूपः _a well.
कूर्मः _tortoise.
कृपा _compassion.
केदारः _field.
केशः _hair.
कोणः _corner.
कोशः _box.
क्रमः _step.
क्षणः _moment.
क्षमा _forgiveness.
क्षेत्रम् _field.
गजः _elephant.
गन्धः _aroma.
गरुडः _eagle.
गर्भः _womb.
गीता _song.
गुणः _quality.
गुरुः _authority.
गृहम् _home.
ग्रन्थिः _knot.
ग्रामः _village.
चक्रम् _circle, wheel.
चन्दः/चन्द्रः _moon.
चरणः _foot.
चापः _bow.
चिन्ता _thought.
चिह्नम् _sign.
चूर्णम् _powder.
चेष्टा _endeavour.
चोरः _thief.
छत्रम् _umbrella.
छात्रः _disciple.
छाया _shade.

जङ्गलः _jungle.
जनः _man.
जनकः _father.
जननी _mother.
जयः _victory.
जलम् _water.
जालम् _net.
जिह्वा _tongue.
जीवः _living being.
जीवनम् _life.
ज्ञानम् _knowledge.
ज्वरः _fever.
ज्वलः _flame.
तपस्या _penance.
तर्कः _argument.
तारा _star.
तिथिः _lunar day.
तृणम् _grass.
तृष्णा _thirst.
तैलम् _oil.
दण्डः _stick.
दन्तः _tooth.
दया _compassion.
दर्पणः _mirror.
दानम् _donation.
दासः _servant.
दिनम् _day.
दीक्षा _initiation.
दीपः _light.
दुःखम् _suffering.
देवः _divinity.
देशः _country.
देहः _body.
दोला _swing.
द्रुमः _tree.
द्वारम् _door.
द्वीपः _island.
धनम् _wealth.
धर्मः _duty.
धी _intelligence.
धूपः/धूमः _smoke.
ध्यानम् _meditation.
ध्वजः _flag.
नक्तम् _night.
नखः _nail.
नगरम् _town.
नदी _river.
नरः _man.
नरकः _hell.
नागः _snake.
नाथः _master.
नारी _woman.
निद्रा _sleep.
निमेषः _moment.
निवासः _dwelling.
निशा _night.
निष्ठा _firmness.
नेत्रम् _eye.
न्यायः _logic.
पङ्कः _mud.
पण्डितः _scholar.
पतिः _master.
पत्नी _mistress.
पथः _path.
पदम् _foot.
पद्मः _lotus.
परशुः _axe.
परिवारः _family.
पर्वतः _mountain.
पशुः _animal.
पादः _foot.
पापम् _sin.
पाशः _trap.
पुत्रः _son.
पुत्री _daughter.
पुरम् _town.
पुरुषः _person.
पुष्पम् _flower.
पुस्तकम् _book.
पूजा _worship.
पृच्छा _inquiry.
पृथिवी _the earth.
प्रजा _progeny.
प्रज्ञा _wisdom.
प्रणामः _obeisance.
प्रतिमा _image.
प्रभव/प्रभाव _power.
प्रभुः _master.
प्रयत्नः _effort.
प्रयासः _effort.
प्रवेशः _entrance.
प्रश्नः _question.
प्राणः _breath.
प्रार्थना _prayer.
फलम् _fruit.
बन्धुः _friend.
बलम् _strength.
बालः _boy.
बिन्दुः _dot.
बीजम् _seed.
भयम् _fear.
भाषा _language.
भिक्षा _begging.
भिक्षुः _beggar.
भोगः _enjoyment.
मणिः _jewel.
मत्स्यः _fish.
मनुष्यः _man.
मन्त्रः _advice.
मन्दिरम् _temple.
मयूरः _peacock.
मानवः _man.
माया _illusion.
माला _garland.
मासः _month.
मित्रः _friend.
मीनः _fish.
मुकुटः _crown.
मुखम् _mouth.
मुनिः _sage.
मूढः _fool.
मूत्रम् _urine.
मूर्खः _fool.
मूलम् _root.
मृगः _animal.
मृत्युः _death.
मेघः _cloud.
मेधा _intelligence.
मेला _assembly.
मोक्षः _liberation.
मोदः _delight.
मोहः _illusion.
मौनः _silence.
यज्ञः _sacrifice.
यत्नः _endeavor.
यात्रा _travel.
युद्धम् _fight.
योगः _plus, Yoga.
रक्षः _protector.
रक्षा _protection.
रङ्गः _color.
रत्नम् _jewel.
रथः _chariot.
रविः _sun.
राष्ट्रम् _kingdom.
रूपम् _form.
रेखा _line.
रेणुः _dust.
रोगः _disease.
लक्षणम् _sign.
लज्जा _shame.
लता _creeper.
लाभः _gain.
लीला _play.
लोकः _world.
लोभः _greed.
वंशः _bamboo.
वंशी _bamboo flute.
वज्रः _thunderbolt.
वत्सः _calf.

वनम् _forest.
वर्षा _rain.
वस्त्रम् _garment.
वाञ्छा _desire.
वादः _speech.
वानरः _monkey.
वायुः _wind.
विघ्नः _obstacle.
विजयः _victory.
वित्तम् _wealth.
विद्या _knowledge.
विधिः _method.
विनाशः _destruction.
विनोदः _delight.
विवादः _dispute.
विवाहः _marriage.
विश्वम् _world.
विश्वासः _faith.
विषम् _poison.
वीर्यम् _strength.
वृक्षः _tree.

वेणुः _flute.
व्याघ्रः _tiger.
व्रतम् _vow.
शङ्खः _conch.
शत्रुः _enemy.
शब्दः _sound.
शरणम् _shelter.
शरीरम् _body.
शस्त्रः _weapon.
शाकम् _vegetable.
शाखा _branch.
शापः _curse.
शास्त्रम् _scripture.
शिक्षा _teaching.
शिशुः _child.
शिष्यः _disciple.
शूरः _hero.
शेषः _remainder.
शोकः _sorrow.
शोभा _beauty.
शौचः _cleanness.

श्रद्धा _faith.
श्रमः _labor.
श्री _fortune.
श्लोकः _verse.
संशयः _doubt.
सङ्कल्पः _resolve.
सङ्गः _m. association.
सत्त्वम् _existence.
सत्यम् _truth.
सन्धिः _junction.
सभा _assembly.
समयः _time.
समाजः _society.
समासः _compound.
समुद्रः _ocean.
सरोवरम् _lake.
सर्गः _creation.
सर्पः _serpent.
सागरः _ocean.
साधनम् _practice.
सिंहः _lion.

सुखम् _happiness.
सूत्रम् _thread.
सूर्यः _sun.
सेतुः _dam, bridge.
सेवा _service.
स्तम्भः _pillar.
स्त्री _woman.
स्थानम् _place.
स्नानम् _bath.
स्नेहः _love.
स्पर्शः _touch.
स्वप्नः _sleep, dream.
स्वरः _sound.
स्वर्गः _heaven.
स्वामी _master.
हंसः _swan.
हस्तः _hand.
हिंसा _harm.
हिरण्यम् _gold.
हृदयम् _heart.

31. Chandas

Sanskrit composition may be in the form of prose or verse. A standard verse has four पाद, arranged in two lines, and each पाद is regulated by its meter, defined in छन्दः.

आत्ममाता गुरोः पत्नी	ब्राह्मणी राजपत्निका	।
धेनुर्धात्री तथा पृथ्वी	सप्तैता मातरः स्मृताः	॥

Each अक्षर is given 1 or 2 मात्रा to pronounce, rarely 3. The core of an अक्षर is its स्वर,

like	अ ***a***	इ ***i***
with or without व्यञ्जय	क *k**a***	मि *m**i***
अनुस्वार	कं *kaṁ*	मिं *miṁ*
विसर्ग	कः *kaḥ*	मिः *miḥ*
or हलन्त.	कम् *kam*	मित् *mit*

An अक्षर with 1 मात्रा is called लघु and with 2 मात्रा गुरु. In the following we have marked them with a dot ('•') and a line ('–'), respectively. The अक्षर is गुरु ('–'), when either

(1) its स्वर is दीर्घ (आ, ई, ऊ, ॠ)	– • रा-म	or ए, ऐ, ओ, औ	– • दे-व
(2) it has अनुस्वार or विसर्ग	– – हं-सः	or is followed by a double consonant.	– • ब्र-ह्म

(3) The last अक्षर of a पाद, or at least of a line, is usually treated as गुरु.

The number of अक्षर in each पाद of a regular meter can theoretically vary from 1 to 999. Each of these classes comprehends a great number of possible meters according to the different modes in which लघु and गुरु अक्षर may be distributed. Exceptions are always possible, and are called आर्ष-प्रयोग.

The most prominent meter is called अनुष्टुप्, with 8 अक्षर in each पाद. In it, the 5th अक्षर should be लघु ('•'), the 6th गुरु ('–'), the 7th गुरु in the 1st and 3rd पाद, and लघु in the 2nd and 4th पाद. The other अक्षर are free ('x'), either लघु or गुरु.

(1,2)		(1)	(1)		(1,2)	(2)	(1,3)	(1,2)		(1)	(1)		(2)		(1,3)
–	•	–	–	•	–	–	–	–	•	–	–	•	–	•	–
आ	त्म	मा	ता	गु	रोः	प	त्नी	ब्रा	ह्म	णी	रा	ज	प	त्नि	का

(1)	(2)	(1,2)	(1)		(1)	(2)	(1,3)	(2)	(1)	(1)	(1)		(2)		(1-3)
–	–	–	–	•	–	–	–	–	–	–	–	•	–	•	–
धे	नु	र्धा	त्री	त	था	पृ	थ्वी	स	प्तै	ता	मा	त	रः	स्मृ	ताः

अक्षर	मात्रा (vertical lines mark a possible short pause)	
8	x x x x · – – x x x x x · – · x	अनुष्टुप्
8	· – · – │ · – · –	प्रमाणिका
8	– · · – │ – · · –	माणवक
9	· · – │ · – · – · –	भुजङ्ग-सङ्गता
9	– · · – – │ – · · –	मणि-मध्य
10	– · · – – │ – · · – –	रुक्मवती
10 +11	· · – · · – · – · – · · – – · · – · – · –	वियोगिनी
11	· · · – · – │ – · – · –	इन्दिरा
11	· – · – – │ · · – · – –	उपेन्द्र-वज्रा
11	– · – │ · · · – · · – –	स्वागता
11	– – · – – │ · · – · – –	इन्द्र-वज्रा (whole family of similar meters)
11	x – · – – │ · · – · – –	उपजाति
11	– – – – │ · · – – · – –	वातोर्मी
11	– – – – │ – · – – · – –	शालिनी
11 +12	· · – · · – · · – · – · · · – · · – · · – · –	हरिण-प्लुता
12	· · · · – │ · · – · · – –	ताम-रस
12	· · · – · · – · · – · –	द्रुत-विलम्बित
12	· · – · · – │ · · – · · –	तोटक
12	· · – · – │ · · · – · · –	प्रमिताक्षरा
12	· – · · · – │ · – · · · –	जलोद्धत-गति
12	· – · – – │ · · – · – · –	वंश-स्थ
12	· – – · – – │ · – – · – –	भुजङ्ग-प्रयात
12	– · – · │ · · – · · · · –	चन्द्र-वर्त्म
12	– · – – · – │ – · – – · –	स्त्रग्विणी
12	– – · – – · · – · – · –	इन्द्र-वंशा
12	– – · · – – │ – – · · – –	मणि-माला
12	– – – – │ · · · · – – – –	जलधर-माला
12	– – – – – │ – · – – · – –	वैश्व-देवी
12 +13	· · · · · · – · – · – – · · · · – · · – · – · – –	पुष्पिताग्रा

13	· · · · · · – – · – – · –			क्षमा
13	· · – · – ·	· · – · · – –		कलहंस
13	· · – · – ·	· · – · – · –		मञ्जु-भाषिणी
13	· – · –	· · · · – · – · –		रुचिरा
13	– – –	· · · · – · – · – –		प्रहर्षिणी
13	– – – –	– · · – – · · – –		मत्त-मयूरी
14	· · · · · · –	· – · · – · –		अपराजिता
14	· · · · – ·	– · · · – · · –		प्रमदा
14	· · – · –	· · · – · – – · –		पथ्या
14	– – · – · · · –	· · – · – –		वसन्त-तिलका
14	– – – –	· · · · · · – – – –		मध्य-क्षामा
15	· · · · · · – –	– · – – · – –		मालिनी
15	– · – · – · –	· – · – · – · –		तूणक
15	– – – – – – – – – – – – – – –			लीला-खेल
16	· · · · – · – · · · – · – · – –			वाणिनी
16	· – · – · – · –	· – · – · – · –		पञ्च-चामर
16	– · – · – · – ·	– · – · – · – –		चित्र
17	· · · · · –	– – – –	· – · · – · –	हरिणी
17	· · · · – · – ·	· · – · · – · · –		नर्दटक
17	· – · · · – · –	· · · – · – – · –		पृथ्वी-गुरु
17	· – – – – –	· · · · · – – · · · –		शिखरिणी
17	– – – –	· · · · · – – · – – · – –		मन्दाक्रान्ता
18	· · · · · · – ·	– – · – –	· – – · –	नाराच
18	· · · · – · – · · · –	· – · – – · –		नन्दन
18	– – – · · – · – · · · –	– – · · · –		शार्दूल-ललित
19	· – – – – –	· · · · · –	– · – – · – –	मेघ-विस्फूर्जिता
19	– – – · · – · – · · · –	– – · – – · –		शार्दूल-विक्रीडित
19	– – – – · – –	· · · · · · –	– · · · –	सुरसा
19	– – – – · – –	· · · · · –	– – · · · –	सुमधुरा
21	– – – – · – –	· · · · · · –	– · – – · – –	स्रग्धरा

Examples:

8 प्रमाणिका

धनस्य यस्य राजतो भयं न चास्ति चौरतः ।
मृतं च यन्न मुच्यते समर्जयस्व तद्धनम् ॥

10+11 वियोगिनी

न धनं न जनं न सुन्दरीं कवितां वा जगदीश कामये ।
मम जन्मनि जन्मनीश्वरे भवताद्भक्तिरहैतुकी त्वयि ॥

11 इन्द्र-वज्रा

स्वस्ति प्रजाभ्यः परिपालयन्तां न्यायेन मार्गेण महीं महीशाः ।
गोब्राह्मणेभ्यः शुभमस्तु नित्यं लोकाः समस्ताः सुखिनो भवन्तु ॥

12 तोटक

अधरं मधुरं वदनं मधुरं नयनं मधुरं हसितं मधुरम् ।
हृदयं मधुरं गमनं मधुरं मधुराधिपतेरखिलं मधुरम् ॥

14 वसन्त-तिलका

श्रीराम राम रघुनन्दन राम राम श्रीराम राम भरताग्रज राम राम ।
श्रीराम राम रणकर्कश राम राम श्रीराम राम शरणं भव राम राम ॥

17 शिखरिणी

श्रियः कान्ताः कान्तः परमपुरुषः कल्पतरवो
 द्रुमा भूमिश्चिन्ता- मणिगणमयी तोयममृतम् ।
कथा गानं नाट्यं गमनमपि वंशी प्रियसखी
 चिदानन्दं ज्योतिः परमपि तदास्वाद्यमपि च ॥

17 मन्दाक्रान्ता

शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं
 विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्णं शुभाङ्गम् ।
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं
 वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम् ॥

19 शार्दूल-विक्रीडित

यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवैर्
 वेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषदैर् गायन्ति यं सामगाः ।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो
 यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥

32. Sandhi

Immediate sounds and words can be joined, 'making सन्धि', which has given Sanskrit a great fluidity. The rules reflect the natural change of sounds when joined, as 'in-pure' and 'in-regular' became 'impure' and 'irregular'. It is obligatory within नाम, समास, and between उपसर्ग and धातु. It is optional in a सूत्र, in sentences and conversation.

(1) *-a/ā*	+	*a/ā-*	महा-आत्मा → महात्मा
(2)	+	*i/ī-*	गण-ईश → गणेश
(3)	+	*u/ū-*	पुरुष-उत्तम → पुरुषोत्तम
(4)	+	*ṛ/ṝ-*	देव-ऋषि → देवर्षि
(5)	+	*e/ai-*	न एव → नैव
(6)	+	*o/au-*	उत्तम-ओजः → उत्तमौजः
(7) *-i/ī*	+	*i/ī-*	रवि-इन्द्र → रवीन्द्र
(8)	+	other स्वर	यदि अपि → यद्यपि
(9) द्वि-वचन *-ī*	+	स्वर	मुनी अत्र → Ø (no सन्धि)
(10) *-u/ū*	+	*u/ū-*	बाहु-उदर → बाहूदर
(11)	+	other स्वर	मनु-अन्तर → मन्वन्तर
(12) द्वि-वचन *-ū*	+	स्वर	गुरू अत्र → Ø
(13) *-ṛ/ṝ*	+	*ṛ-*	पितृ-ऋण → पितॄण
(14)	+	other स्वर	पितृ-उदय → पित्रुदय
(15) *-e*	+	*a-*	वन्दे अहम् → वन्दे ऽहम्
(16)	+	other स्वर	अग्रे आसीत् → अग्रय् ... → अग्र आसीत्
(17) द्वि-वचन *-e*	+	स्वर	गङ्गे अत्र → Ø, भजेते (verb) अजितम् → Ø
(18) *-ai*	+	स्वर	गोप्यै आसनम् → गोप्याय् ... → गोप्या ...
(19) *-o*	+	*a-*	नमो अस्तु → नमो ऽस्तु
(20)	+	other स्वर	विष्णो इह → विष्णव् ... → विष्ण इह
(21) अव्यय *-o*	+	स्वर	नो अच्युत → Ø
(22) सम्बोधन *-o*	+	इति	विष्णो इति → विष्णव् ... / Ø
(23) *-au*	+	all स्वर	द्वौ इमौ → द्वाविमौ
(24) all स्वर	+	*ch-*	न छिन्द्यात् → न च्छिन्द्यात् (opt. after दीर्घ)

(25)	*-k*	+	*m-*	वाक्.मय → वाङ्मय
(26)		+	*ś-*	सुवाक् शौरिः → सुवाक् छौरिः
(27)		+	other सघोष	सम्यक् उभयोः → सम्यगुभयोः ऋक्-वेद → ऋग्वेद
(28)		+	*h-*	वाक् हरेः → वाग्घरेः
(29)	*-t*	+	*c-, ch-*	सत्-चित् → सच्चित्
(30)		+	*j-*	सत्-जन → सज्जन
(31)		+	*n-*	जगत्-नाथ → जगन्नाथ
(32)		+	*m-*	सत्-मित्र → सन्मित्र
(33)		+	*l-*	भुवनात् लोकाः → भुवनाल्लोकाः
(34)		+	*ś-*	भगवत्-शास्त्र → भगवच्छास्त्र
(35)		+	*h-*	साक्षात् हरिः → साक्षाद्धरिः
(36)		+	other सघोष	जगत्-ईश → जगदीश भगवत्-गीता → भगवद्गीता
(37)	*-d*	+	*c-, ch-*	मद्-चित्तः → मच्चित्तः
(38)		+	*j-*	यद् ज्ञात्वा → यज्ज्ञात्वा
(39)		+	*n-*	तद्-निष्ठ → तन्निष्ठ
(40)		+	*m-*	मद्-मनः → मन्मनः
(41)		+	*ś-*	यद् श्रेयः → यच्छ्रेयः
(42)		+	other अघोष	सुहृद् सताम् → सुहृत्सताम्
(43)		at the end of a line:		तत्त्वविद् → तत्त्ववित् ।
(44)	*-n*	+	*c-/ch-*	गतासून् च → गतासूंश्च
(45)		+	*j-/jh-*	भगवान् जयति → ∅
(46)		+	*ṭ-/ṭh-*	भगवान् टीकते → भगवांष्टीकते
(47)		+	*t-/th-*	तान् तितिक्षस्व → तांस्तितिक्षस्व
(48)		+	*l-*	श्रद्धावान् लभते → श्रद्धावाँल्लभते
(49)		+	*ś-*	भगवान् शूरः → ∅
(50)	*-an, -in, -un*	+	स्वर	प्रहसन् इव → प्रहसन्निव

(51) *-m*	+	व्यञ्जन	अहम् भजामि → अहं भजामि
(52) सम्.	+	क-वर्ग	सम्.कीर्तन → संकीर्तन → सङ्कीर्तन
(53)	+	च-वर्ग	सम्.जीवन → संजीवन → सञ्जीवन
(54)	+	त-वर्ग	सम्.तोष → संतोष → सन्तोष
(55)	+	प-वर्ग	सम्.मोह → संमोह → सम्मोह

The following rules also apply, where *-r* and *-s* become *-ḥ*:

as with अहर् → अहः → …
ततस् → ततः → …

(56) all *-ḥ*	+	*k-*, *kh-*, *p-*, *ph-*, *ś-*, *s-*	→ Ø
			शान्तिः शान्तिः → Ø
(57)	+	*c-*	द्रुपदः च → द्रुपदश्च
(58)	+	*ṭ-*	कृष्णः टीकते → कृष्णष्टीकते
(59)	+	*t-*	नमः ते → नमस्ते
(60) esp. *-aḥ*	+	*a-*	नमः अस्तु → नमो अस्तु → (19) नमो ऽस्तु
(61)	+	other स्वर	अर्जुनः उवाच → अर्जुन उवाच
(62)	+	सघोष व्यञ्जन	नमः नमः → नमो नमः
(63) सः, एषः		normally	सः कौन्तेयः → स कौन्तेयः
(64) but:	+	*a-*	सः अपि → (60) सो अपि → (19) सो ऽपि
(65) *-āḥ*	+	सघोष	गणाः इव → गणा इव
			नराः जानन्ति → नरा जानन्ति
(66) *-iḥ* to *-auḥ*	+	सघोष	अग्निः ज्योतिः → अग्निर्ज्योतिः
			आयुः-वेद → आयुर्वेद
(67) but: *-r*	+	*r-*	बहुभिः रणः → बहुभी रणः
(68) भोः, भगोः	+	सघोष	भोः अनन्त → भो अनन्त
			भगोः राम → भगो राम

Internal Sandhi:

(69) र-ष-ऋ-द्वयेभ्यो नस्य णः सर्वेश्वर-ह-य-व-कवर्ग-पवर्ग-व्यवधाने ऽपि समान-विष्णुपदे न तु विष्णुपदान्तस्य । *n* becomes *ṇ* after *r*, *ṣ*, *ṛ* and *ṝ*, even if other स्वर, *h*, *y*, *v*, क-वर्ग and प-वर्ग come in between in the same word; except at the end of a word. (हरिनामामृत-व्याकरण 2.26)

r-ṣ-ṛ-ṝ	+	*n*	राम + .इन → रामेण
			राम-अयन → रामायण

(70) *s* becomes *ṣ* after all स्वर (except for *a*/*ā*)

i/*ī* to *au*	+	*s*	देवे + .सु → देवेषु
			युधि-स्थिर → युधिष्ठिर

Further rules:

(71) -*aḥ* (-*ar*, -*as*)	+	*k*-, *kh*-, *p*-, *ph*-	नमः.कार → नमस्कार
(72) -*āḥ* (-*ās*)	+	व्यञ्जन	भाः.कर → भास्कर
(73) -*iḥ* (-*ir*, -*is*)	+	व्यञ्जन	निर्.पाप → निष्पाप
(74) -*uḥ* (-*ur*, -*us*)	+	व्यञ्जन	दुर्.कृत → दुष्कृत

An optional rule which we do not apply:

(75) -*r*-	+	व्यञ्जन	doubling: कर्त्ता, कर्म्म, कार्य्य

33. Declension

A few नाम, like conjunctions and interjections, are अव्यय, and their combinations, like चैव and नैव, are very common. नाम other than अव्यय have a लिङ्ग, which is either पुल्लिङ्ग (पुम्, m.), नपुंसक-लिङ्ग (n.), or स्त्री-लिङ्ग (f.). They are declined in eight विभक्ति.

प्रकृति forms are listed in a dictionary, but in a sentence, words need grammatical values. Thus, in the process of declension, specific प्रत्यय are fixed to the प्रकृति. The following table shows the declension of the word देव in एक-वचन, द्वि-व°, and बहु-व°. The word देव represents not only पुल्लिङ्ग words ending in *-a* (the majority of all words), but also many विभक्ति of other लिङ्ग and endings.

विभक्ति	Latin	for	एक-वचन	द्वि-व°	बहु-व°
1. प्रथमा	Nominative	कर्ता	देवः *1.1	देवौ *1.2	देवाः *1.3
2. द्वितीया	Accusative	कर्म 'to'	देवम् *2.1	देवौ *2.2	देवान् *2.3
3. तृतीया	Instrumental	करण 'with/by'	देवेन *3.1	देवाभ्याम् *3.2	देवैः *3.3
4. चतुर्थी	Dative	सम्प्रदान 'for'	देवाय *4.1	देवाभ्याम् *4.2	देवेभ्यः *4.3
5. पञ्चमी	Ablative	अपादान 'from'	देवात् *5.1	देवाभ्याम् *5.2	देवेभ्यः *5.3
6. षष्ठी	Genitive	सम्बन्ध 'of'	देवस्य *6.1	देवयोः *6.2	देवानाम् *6.3
7. सप्तमी	Locative	अधिकरण 'in/at'	देवे *7.1	देवयोः *7.2	देवेषु *7.3
8. सम्बोधन	Vocative	सम्बोधन 'oh!'	[हे] देव *8.1	देवौ *8.2	देवाः *8.3

1. प्रथमा for उक्त (subject) of a sentence

In कर्तृ-वाच्य (active voice), the कर्ता (agent) is उक्त and thus called उक्त-कर्ता.
    देवः *1.1 रक्षति – देव protects
In कर्म-वाच्य (passive voice), the कर्म (object) is उक्त and thus called उक्त-कर्म.
    नरः *1.1 रक्ष्यते – man is protected

2. द्वितीया for कर्म (object) of a sentence

देवः *1.1 नरम् *2.1 रक्षति – देव protects man

It is connected to the verb in 5 ways:
(1) creation: सः मालां करोति – he makes a garland
(2) transformation: सः अन्नं पचति – he cooks rice
(3) improvement: सः जलं वासयति – he perfumes water
(4) attainment: सः ग्रामं गच्छति – he goes to the village
सः जलं स्पृशति/पश्यति/शृणोति – he touches /sees /hears water
(5) giving up: नरः देहं त्यजति – man gives up the body

For a कर्ता which is not the subject (अनुक्त-कर्ता) of the sentence:
देवः *1.1 मालां कुर्वन्तं नरम् *2.1 रक्षति – देव protects the man making a garland
Although नर is also कर्ता (of कुर्वन्तम् – making), the main कर्ता (of रक्षति) prevents it from taking प्रथमा.

Number of कर्म:
(1) अ-कर्मक धातु take no कर्म
देवः भवति – देव exists
(2) स-कर्मक धातु take 1 कर्म
देवः अर्जुनं पश्यति – देव sees अर्जुन
(3) 17 द्वि-कर्मक धातु (√दुह to √कृष) take 2 कर्म, both in द्वितीया when अनुक्त. The मुख्य-कर्म (direct कर्म) is the 'what', the गौण-कर्म (indirect कर्म) is the 'to whom' or 'where'.
देवः गां *2.1 दुग्धं *2.1 दोग्धि – देव milks the cow (गौण) milk (मुख्य)
देवः अर्जुनं *2.1 गीतां *2.1 वदति – देव speaks the गीता (मुख्य) to अर्जुन (गौण)

3. तृतीया for करण (instrument)

देवः हस्तेन *3.1 रक्षति – देव protects with [his] hand
In कर्म-वाच्य, the कर्म becomes उक्त (उक्त-कर्म, see 1. प्रथमा) and the कर्ता becomes अनुक्त-कर्ता in तृतीया:
नरः *1.1 देवेन *3.1 रक्ष्यते – man is protected by देव

4. चतुर्थी for सम्प्रदान (beneficiary or purpose)

तदनुग्रहाय *4.1 – for its benefit
सः देवाय *4.1 सर्वस्वं ददाति – he gives everything to देव
देवः कंसाय *4.1 भयं ददाति – देव gives fear to कंस

If there is not transference of ownership, there is no सम्प्रदान:

सः रजकं *2.1 वस्त्रं ददाति – he gives to the washer the garment

For worship:

देवाय *4.1 नमः – obeisance to देव

For feelings:

सः देवाय *4.1 स्पृहयति – he hankers for देव

सः देवाय *4.1 क्रुध्यते – he is angry at देव

The कर्म of motions takes चतुर्थी optionally:

सः ग्रामं *2.1/ग्रामाय *4.1 गच्छति – he goes to the village

But not, if the motion is purely mental:

सः मनसा देवं *2.1 गच्छति – he goes with the mind to देव

5. पञ्चमी for अपादान (source)

गङ्गा हिमालयात् *5.1 प्रभवति – गङ्गा flows from the हिमालय

सः ग्रामात् *5.1 आगच्छति – he comes from the village

सः रथात् *5.1 अवतरति – he descents from the chariot

सः मार्गात् *5.1 विरमति – he diverts from the path

अर्जुनः देवात् *5.1 शृणोति – अर्जुन hears from देव

For the cause:

भयात् *5.1 – from danger, out of fear

सः असुरात् *5.1 अन्तर्धत्ते – he hides from the असुर

कंसः देवात् *5.1 बिभेति – कंस fears from देव

For time:

मास-द्वयात् *5.1 – 'from two months', two months ago

For comparison:

देवात् *5.1 बलवत्तरः – stronger than देव

6. षष्ठी for सम्बन्ध (relationship)

Four kinds of सम्बन्ध:

(1) स्व-स्वामी (property-proprietor)

देवस्य *6.1 दासः – the servant of देव

(2) जन्य-जनक (generated-generator, son-father)

देवस्य *6.1 पुत्रः – the son of देव

(3) अवयव-अवयवी (part-whole)

देवस्य *6.1 पदम् – the foot of देव

(4) स्थानि-आदेश (original-substitution)

स्थानिनः *6.1 आदेशः – the substitution of the original

For a selection:

इन्द्रियानां *6.3 मनः अस्मि – among the senses I am the mind

Compare this to the standard 'सम्बन्ध-षष्ठी':

भूतानां *6.3 चेतना अस्मि – of living beings I am consciousness

For अनुक्त-कर्ता:

देवस्य *6.1 कृतिः – the creation of देव

For अनुक्त-कर्म:

कर्मणः *6.1 कर्ता – the doer of action

Two अनुक्त-कर्म of a द्वि-कर्मक:

गवाम् *6.3 दुग्धस्य *6.1 दोग्धा – the milker of the milk of cows

7. सप्तमी for अधिकरण/आधार (basis)

In space and time:

देशे *7.1 – in the place /country

काले *7.1 – in time

As reference, with the word सति ('being') implied (सति-सप्तमी):

धर्मे *7.1 नष्टे *7.1 [सति] – धर्म [being] lost, when धर्म is lost

Selection:

सहस्रेषु *7.3 कश्चिद् – someone among thousands

8. Vocative for सम्बोधन (address)

[हे] देव *8.1 – oh देव!

34. Loka-Pramana

According to लोक-प्रमाण (established usage) one can determine rules for quoting Sanskrit words in another language:

(1) The प्रकृति form is used with words ending in a स्वर :
धर्म → your धर्म , दुर्गा → goddess दुर्गा , हरि → the name हरि , etc.

(2) The प्रथमा form is used with words ending in व्यञ्जन :
भगवत् → the भगवान् feature ; हनुमत् → Lord हनुमान्
आत्मन् → the आत्मा ; कर्मन् → bad कर्म
ब्रह्मन् → the [Absolute] ब्रह्म (n.), the [person] ब्रह्मा (m.)
स्वामिन् → a स्वामी ; सन्न्यासिन् → a सन्न्यासी

(3) Both forms (प्रकृति / प्रथमा) are possible with words ending in *-s* (though we prefer प्रथमा) and *-ṛ* :
मनस् → the मनस् / मनः ; तेजस् → the तेजस् / तेजः
कर्तृ → the कर्तृ / कर्ता ; पितृ → the पितृ / पिता
... and in titles of works:
महाभारत → the महाभारत (प्रकृति)
भागवत → the भागवतम् (प्रथमा)

(4) In word lists, in order to teach the gender of words, all words are listed in प्रथमा :
काल → कालः (points at m.), पत्र → पत्रम् (n.), गोपी → गोपी (f.)

See **30. Word List.**

35. Tables

(1) Words ending in स्वर (अच् → अजन्त)

देव (m.)		
देवः	देवौ	देवाः
देवम्	देवौ	देवान्
देवेन	देवाभ्याम्	देवैः
देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्यः
देवात्	देवाभ्याम्	देवेभ्यः
देवस्य	देवयोः	देवानाम्
देवे	देवयोः	देवेषु
हे देव	देवौ	देवाः

Practice with
ईश, काम, काल, केश, गज, चाप, जन, दन्त, दीप, देह, धूप, नाग, पद्म, पाल, भाग, भुज, भोग, मास, मेघ, रथ, रस, लाभ, लोक, वेद, शुक, सोम

राम (m.)		
like देव + सन्धि (69)		
रामेण		
		रामाणाम्

कुल (n.)		
कुलम्	कुले	कुलानि
कुलम्	कुले	कुलानि
	like देव	
हे कुल	कुले	कुलानि

Practice with
अङ्ग, गुह्य, जल, तोय, दिन, धन, ध्यान, बल, बीज, मङ्गल, मूल, रत्न, वन, वित्त, स्नान

हृदय (n.)		
like कुल + options		
		/हृन्दि
/हृदा	/हृद्भ्याम्	/हृद्भिः
/हृदे	/हृद्भ्याम्	/हृद्भ्यः
/हृदः	/हृद्भ्याम्	/हृद्भ्यः
/हृदः	/हृदोः	/हृदाम्
/हृदि	/हृदोः	/हृत्सु

राधा (f.)		
राधा	राधे	राधाः
राधाम्	राधे	राधाः
राधया	राधाभ्याम्	राधाभिः
राधायै	राधाभ्याम्	राधाभ्यः
राधायाः	राधाभ्याम्	राधाभ्यः
राधायाः	राधयोः	राधानाम्
राधायाम्	राधयोः	राधासु
हे राधे	राधे	राधाः

Practice with
आशा, कथा, कन्या, गङ्गा, दया, देवता, निशा, पूजा, महिला, माया, माला, मेला, यमुना, लता, लीला, विद्या, सभा, सीता, सेवा

जरा (f.)		
	/जरसौ	/जरसः
/जरसम्	/जरसौ	/जरसः
/जरसा		
/जरसे		
/जरसः		
/जरसः	/जरसोः	/जरसाम्
/जरसि	/जरसोः	
	/जरसौ	/जरसः

हरि (m.)		
हरिः	हरी	हरयः
हरिम्	हरी	हरीन्
हरिणा	हरिभ्याम्	हरिभिः
हरये	हरिभ्याम्	हरिभ्यः
हरेः	हरिभ्याम्	हरिभ्यः
हरेः	हर्योः	हरीणाम्
हरौ	हर्योः	हरिषु
हे हरे	हरी	हरयः

पति (m.)		
पत्या		
पत्ये		
पत्युः		
पत्युः	पत्योः	
पत्यौ	पत्योः	

सखि (m.)		
सखा	सखायौ	सखायः
सखायम्	सखायौ	
सख्या		
सख्ये		
सख्युः		
सख्युः	सख्योः	
सख्यौ	सख्योः	
	सखायौ	सखायः

वारि (n.)			दधि (n.)		
वारि	वारिणी	वारीणि			
वारि	वारिणी	वारीणि			
वारिणा			दध्ना		
वारिणे			दध्ने		
वारिणः			दध्नः		
वारिणः	वारिणोः		दध्नः	दध्नोः	दध्नाम्
वारिणि	वारिणोः		/दध्नि	दध्नोः	
हे वारि/वारे	वारिणी	वारीणि			

			एक-व°
भक्ति (f.)			कोटि (f.)
भक्तिः	भक्ती	भक्तयः	कोटिः
भक्तिम्	भक्ती	भक्तीः	कोटिम्
भक्त्या	भक्तिभ्याम्	भक्तिभिः	कोट्या
भक्त्यै/भक्तये	भक्तिभ्याम्	भक्तिभ्यः	कोट्यै
भक्त्याः/भक्तेः	भक्तिभ्याम्	भक्तिभ्यः	कोट्याः
भक्त्याः/भक्तेः	भक्त्योः	भक्तीनाम्	कोट्याः
भक्त्याम्/भक्तौ	भक्त्योः	भक्तिषु	कोट्याम्
हे भक्ते	भक्ती	भक्तयः	हे कोटे

बहु-व°	द्वि-व°		बहु-व°		
कति (m.n.f.)	द्वि (m.)	(n.f.)	त्रि (m.)	(n.)	(f.)
कति	द्वौ	द्वे	त्रयः	त्रीणि	तिस्रः
कति	द्वौ	द्वे	त्रीन्	त्रीणि	तिस्रः
कतिभिः	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	त्रिभिः	त्रिभिः	तिसृभिः
कतिभ्यः	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	त्रिभ्यः	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः
कतिभ्यः	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	त्रिभ्यः	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः
कतीनाम्	द्वयोः	द्वयोः	त्रयाणाम्	त्रयाणाम्	तिसृणाम्
कतीषु	द्वयोः	द्वयोः	त्रिषु	त्रिषु	तिसृषु
	हे द्वौ	हे द्वे	हे त्रयः	हे त्रीणि	हे तिस्रः

in समास: -श्री (m.)			-नी (m.)		
-श्रीः	-श्रियौ	-श्रियः		/-न्यौ	/-न्यः
-श्रियम्	-श्रियौ	-श्रियः	-न्यम्	/-न्यौ	/-न्यः
-श्रिया	-श्रीभ्याम्	-श्रीभिः	-न्या		
-श्रिये	-श्रीभ्याम्	-श्रीभ्यः	-न्ये		
-श्रियः	-श्रीभ्याम्	-श्रीभ्यः	-न्यः		
-श्रियः	-श्रियोः	-श्रियाम्	-न्यः	/-न्योः	/-न्याम्
-श्रियि	-श्रियोः	-श्रीषु	-न्याम्	/-न्योः	
हे -श्रीः	-श्रियौ	-श्रियः		/-न्यौ	/-न्यः

गोपी (f.)			स्त्री (f.)		
गोपी	गोप्यौ	गोप्यः	स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रियः
गोपीम्	गोप्यौ	गोपीः	स्त्रीम्/स्त्रियम्	स्त्रियौ	स्त्रीः/स्त्रियः
गोप्या	गोपीभ्याम्	गोपीभिः	स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः
गोप्यै	गोपीभ्याम्	गोपीभ्यः	स्त्रियै	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः
गोप्याः	गोपीभ्याम्	गोपीभ्यः	स्त्रियाः	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः
गोप्याः	गोप्योः	गोपीनाम्	स्त्रियाः	स्त्रियोः	स्त्रीणाम्
गोप्याम्	गोप्योः	गोपीषु	स्त्रियाम्	स्त्रियोः	स्त्रीषु
हे गोपि	गोप्यौ	गोप्यः	हे स्त्रि	स्त्रियौ	स्त्रियः

विष्णु (m.)			क्रोष्टु (m.)		
विष्णुः	विष्णू	विष्णवः	क्रोष्टा	क्रोष्टारौ	क्रोष्टारः
विष्णुम्	विष्णू	विष्णून्	क्रोष्टारम्	क्रोष्टारौ	
विष्णुना	विष्णुभ्याम्	विष्णुभिः	/क्रोष्ट्रा		
विष्णवे	विष्णुभ्याम्	विष्णुभ्यः	/क्रोष्ट्रे		
विष्णोः	विष्णुभ्याम्	विष्णुभ्यः	/क्रोष्टुः		
विष्णोः	विष्ण्वोः	विष्णूनाम्	/क्रोष्टुः	क्रोष्ट्वोः/क्रोष्ट्रोः	
विष्णौ	विष्ण्वोः	विष्णुषु	/क्रोष्टारि	क्रोष्ट्वोः/क्रोष्ट्रोः	
हे विष्णो	विष्णू	विष्णवः		क्रोष्टारौ	क्रोष्टारः

वस्तु (n.)			धेनु (f.)		
वस्तु	वस्तुनी	वस्तूनि	धेनुः	धेनू	धेनवः
वस्तु	वस्तुनी	वस्तूनि	धेनुम्	धेनू	धेनूः
वस्तुना	वस्तुभ्याम्	वस्तुभिः	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
वस्तुने	वस्तुभ्याम्	वस्तुभ्यः	धेन्वै/धेनवे	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
वस्तुनः	वस्तुभ्याम्	वस्तुभ्यः	धेन्वाः/धेनोः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
वस्तुनः	वस्तुनोः	वस्तूनाम्	धेन्वाः/धेनोः	धेन्वोः	धेनूनाम्
वस्तुनि	वस्तुनोः	वस्तुषु	धेन्वाम्/धेनौ	धेन्वोः	धेनुषु
हे वस्तु/वस्तो	वस्तुनी	वस्तूनि	हे धेनो	धेनू	धेनवः

-भू (m.)			वधू (f.)		
-भूः	-भुवौ	-भुवः	वधूः	वध्वौ	वध्वः
-भुवम्	-भुवौ	-भुवः	वधूम	वध्वौ	वधूः
-भुवा	-भूभ्याम्	-भूभिः	वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः
-भुवे	-भूभ्याम्	-भूभ्यः	वध्वै	वधूभ्याम्	वधूभ्यः
-भुवः	-भूभ्याम्	-भूभ्यः	वध्वाः	वधूभ्याम्	वधूभ्यः
-भुवः	-भुवोः	-भुवाम्	वध्वाः	वध्वोः	वधूनाम्
-भुवि	-भुवोः	-भूषु	वध्वाम्	वध्वोः	वधूषु
हे -भूः	-भुवौ	-भुवः	हे वधु	वध्वौ	वध्वः

कर्तृ (m.)			पितृ (m.)		
कर्ता	कर्तारौ	कर्तारः	पिता	पितरौ	पितरः
कर्तारम्	कर्तारौ	कर्तॄन्	पितरम्	पितरौ	पितॄन्
कर्त्रा	कर्तृभ्याम्	कर्तृभिः	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः
कर्त्रे	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
कर्तुः	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः	पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
कर्तुः	कर्त्रोः	कर्तॄणाम्	पितुः	पित्रोः	पितॄणाम्
कर्तरि	कर्त्रोः	कर्तृषु	पितरि	पित्रोः	पितृषु
हे कर्तः	कर्तारौ	कर्तारः	हे पितः	पितरौ	पितरः

कर्तृ (n.)			मातृ (f.)		
कर्तृ	कर्तृणी	कर्तॄणि	माता	मातरौ	मातरः
कर्तृ	कर्तृणी	कर्तॄणि	मातरम्	मातरौ	मातॄः
/कर्तृणा	कर्तृभ्याम्	कर्तृभिः	मात्रा		
/कर्तृणे	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः	मात्रे		
/कर्तृणः	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः	मातुः		
/कर्तृणः	/कर्तृणोः	कर्तॄणाम्	मातुः	मात्रोः	
/कर्तृणि	/कर्तृणोः	कर्तृषु	मातरि	मात्रोः	
हे /कर्तृ	कर्तृणी	कर्तॄणि	हे मातः	मातरौ	मातरः

-रै (m.)			(n.)		
-राः	-रायौ	-रायः	-रि	-रिणी	-रीणि
-रायम्	-रायौ	-रायः	-रि	-रिणी	-रीणि
-राया	-राभ्याम्	-राभिः	/-रिणा		
-राये	-राभ्याम्	-राभ्यः	/-रिणे		
-रायः	-राभ्याम्	-राभ्यः	/-रिणः		
-रायः	-रायोः	-रायाम्	/-रिणः	/-रिणोः	/-रीणाम्
-रायि	-रायोः	-रासु	/-रिणि	/-रिणोः	
हे -राः	-रायौ	-रायः	हे -रे/रि	-रिणी	-रीणि

गो (m.f.)			नौ (m.)		
गौः	गावौ	गावः	नौः	नावौ	नावः
गाम्	गावौ	गाः	नावम्	नावौ	नावः
गवा	गोभ्याम्	गोभिः	नावा	नौभ्याम्	नौभिः
गवे	गोभ्याम्	गोभ्यः	नावे	नौभ्याम्	नौभ्यः
गोः	गोभ्याम्	गोभ्यः	नावः	नौभ्याम्	नौभ्यः
गोः	गवोः	गवाम्	नावः	नावोः	नावाम्
गवि	गवोः	गोषु	नावि	नावोः	नौषु
हे गौः	गावौ	गावः	हे नौः	नावौ	नावः

(2) Words ending in व्यञ्जन (हल् → हलन्त)

प्रत्यञ्च् (m.)			-मुच् (m.)		
प्रत्यङ्	प्रत्यञ्चौ	प्रत्यञ्चः	-मुक्	-मुचौ	-मुचः
प्रत्यञ्चम्	प्रत्यञ्चौ	प्रतीचः	-मुचम्	-मुचौ	-मुचः
प्रतीचा	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यग्भिः	-मुचा	-मुग्भ्याम्	-मुग्भिः
प्रतीचे	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यग्भ्यः	-मुचे	-मुग्भ्याम्	-मुग्भ्यः
प्रतीचः	प्रत्यग्भ्याम्	प्रत्यग्भ्यः	-मुचः	-मुग्भ्याम्	-मुग्भ्यः
प्रतीचः	प्रतीचोः	प्रतीचाम्	-मुचः	-मुचोः	-मुचाम्
प्रतीचि	प्रतीचोः	प्रत्यक्षु	-मुचि	-मुचोः	-मुक्षु
हे प्रत्यङ्	प्रत्यञ्चौ	प्रत्यञ्चः	हे -मुक्	-मुचौ	-मुचः

वाच् (f.)			स्रज् (f.)		
वाग्/क्	वाचौ	वाचः	स्रग्/क्	स्रजौ	स्रजः
वाचम्	वाचौ	वाचः	स्रजम्	स्रजौ	स्रजः
वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः	स्रजा	स्रग्भ्याम्	स्रग्भिः
वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः	स्रजे	स्रग्भ्याम्	स्रग्भ्यः
वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः	स्रजः	स्रग्भ्याम्	स्रग्भ्यः
वाचः	वाचोः	वाचाम्	स्रजः	स्रजोः	स्रजाम्
वाचि	वाचोः	वाक्षु	स्रजि	स्रजोः	स्रक्षु
हे वाग्/क्	वाचौ	वाचः	हे स्रग्/क्	स्रजौ	स्रजः

मरुत् (m.=f.)			जगत् (n.)		
मरुत्	मरुतौ	मरुतः	जगत्	जगती	जगन्ति
मरुतम्	मरुतौ	मरुतः	जगत्	जगती	जगन्ति
मरुता	मरुद्भ्याम्	मरुद्भिः			
मरुते	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः			
मरुतः	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः			
मरुतः	मरुतोः	मरुताम्			
मरुति	मरुतोः	मरुत्सु			
हे मरुत्	मरुतौ	मरुतः	हे जगत्	जगती	जगन्ति

भवत्*[u]* (*.vat[u]*) (m.)			महत्*[u]* (m.)			(n.)		
भवान्	भवन्तौ	भवन्तः	महान्	महान्तौ	महान्तः	महत्	महती	महान्ति
भवन्तम्	भवन्तौ		महान्तम्	महान्तौ		महत्	महती	महान्ति
Words formed with *[ś]at[ṛ]* are declined like कुर्वत् → कुर्वन्*1.1 सत् → सन्*1.1								
हे भवन्	भवन्तौ	भवन्तः	हे महन्	महान्तौ	महान्तः	हे महत्	महती	महान्ति

सुहृद् (m.)		
सुहृद्/त्	सुहृदौ	सुहृदः
सुहृदम्	सुहृदौ	सुहृदः
सुहृदा	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भिः
सुहृदे	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भ्यः
सुहृदः	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भ्यः
सुहृदः	सुहृदोः	सुहृदाम्
सुहृदि	सुहृदोः	सुहृत्सु
हे सुहृद्/त्	सुहृदौ	सुहृदः

आत्मन् (m.)			राजन् (m.)		
आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः			
आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः			राज्ञः
आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः	राज्ञा		
आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः	राज्ञे		
आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः	राज्ञः		
आत्मनः	आत्मनोः	आत्मनाम्	राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्
आत्मनि	आत्मनोः	आत्मसु	/राज्ञि	राज्ञोः	
हे आत्मन्	आत्मानौ	आत्मानः			

कर्मन् (n.)			नामन् (n.)		
कर्म	कर्मणी	कर्माणि		/नाम्नी	
कर्म	कर्मणी	कर्माणि		/नाम्नी	
कर्मणा			नाम्ना		
			नाम्ने		
			नाम्नः		
			नाम्नः	नाम्नोः	नाम्नाम्
			/नाम्नि	नाम्नोः	
हे /कर्म	कर्मणी	कर्माणि	/नाम	/नाम्नी	

श्वन् (m.)			-दिवन् (m.)			-हन् (m.)		
श्वा	श्वानौ	श्वानः					-हनौ	
श्वानम्	श्वानौ	शुनः			-दीव्नः		-हनौ	-घ्नः
शुना	श्वभ्याम्	श्वभिः	-दीव्ना			-घ्ना		
शुने	श्वभ्याम्	श्वभ्यः	-दीव्ने			-घ्ने		
शुनः	श्वभ्याम्	श्वभ्यः	-दीव्न			-घ्नः		
शुनः	शुनोः	शुनाम्	-दीव्नः	-दीव्नोः	-दीव्नाम्	-घ्नः	-घ्नोः	-घ्नाम्
शुनि	शुनोः	श्वसु	/-दीव्नि	-दीव्नोः		/-घ्नि	-घ्नोः	
हे श्वन्	श्वानौ	श्वानः				हे -हन्	-हनौ	-हनः

पञ्चन् (m.n.f.)	अष्टन् (m.n.f.)	सीमन् (f.)		
पञ्च	अष्ट/अष्टौ	सीमा	सीमानौ	सीमानः
पञ्च	अष्ट/अष्टौ	सीमानम्	सीमानौ	सीम्नः
पञ्चभिः	अष्टभिः/अष्टाभिः	सीम्ना	सीमभ्याम्	सीमभिः
पञ्चभ्यः	अष्टभ्यः/अष्टाभ्यः	सीम्ने	सीमभ्याम्	सीमभ्यः
पञ्चभ्यः	अष्टभ्यः/अष्टाभ्यः	सीम्नः	सीमभ्याम्	सीमभ्यः
पञ्चानाम्	अष्टानाम्	सीम्नः	सीम्नोः	सीम्नाम्
पञ्चसु	अष्टसु	सीम्नि	सीम्नोः	सीमसु
हे पञ्च	हे अष्ट/अष्टौ	हे सीमन्	सीमानौ	सीमानः

योगिन् (m.)			पथिन् (m.)		
योगी	योगिनौ	योगिनः	पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः
योगिनम्	योगिनौ	योगिनः	पन्थानम्	पन्थानौ	पथः
योगिना	योगिभ्याम्	योगिभिः	पथा		
योगिने	योगिभ्याम्	योगिभ्यः	पथे		
योगिनः	योगिभ्याम्	योगिभ्यः	पथः		
योगिनः	योगिनोः	योगिनाम्	पथः	पथोः	पथाम्
योगिनि	योगिनोः	योगिषु	पथि	पथोः	पथिषु
हे योगिन्	योगिनौ	योगिनः	हे पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः

बहु-व°

अप् (f.)	गिर् (f.)			चतुर् (m.)	(n.)	(f.)
आपः	गीः	गिरौ	गिरः	चत्वारः	चत्वारि	चतस्रः
अपः	गिरम्	गिरौ	गिरः	चतुरः	चत्वारि	चतस्रः
अद्भिः	गिरा	गीर्भ्याम्	गीर्भिः	चतुर्भिः	चतुर्भिः	चतसृभिः
अद्भ्यः	गिरे	गीर्भ्याम्	गीर्भ्यः	चतुर्भ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः
अद्भ्यः	गिरः	गीर्भ्याम्	गीर्भ्यः	चतुर्भ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः
अपाम्	गिरः	गिरोः	गिराम्	चतुर्णाम्	चतुर्णाम्	चतसृणाम्
अप्सु	गिरि	गिरोः	गीर्षु	चतुर्षु	चतुर्षु	चतसृषु
हे अपः	हे गीः	गिरौ	गिरः	हे चत्वरः	चत्वरि	चतस्रः

-विश् (m.)			दिश् (f.)		
-विड्/ट्	-विशौ	-विशः	दिग्/क्		
-विशम्	-विशौ	-विशः			
-विशा	-विड्भ्याम्	-विड्भिः		दिग्भ्याम्	दिग्भिः
-विशे	-विड्भ्याम्	-विड्भ्यः		दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः
-विशः	-विड्भ्याम्	-विड्भ्यः		दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः
-विशः	-विशोः	-विशाम्			
-विशि	-विशोः	-विट्सु			दिक्षु
हे -विड्/ट्	-विशौ	-विशः	हे दिग्/क्		

-द्विष् (m.)	-दधृष् (m.)			षष् (m.n.f.)
-द्विड्/ट्	-दधृग्/क्			षड्/ट्
				षड्/ट्
		-दधृग्भ्याम्	-दधृग्भि	षड्भिः
		-दधृग्भ्याम्	-दधृग्भ्यः	षड्भ्यः
		-दधृग्भ्याम्	-दधृग्भ्यः	षड्भ्यः
				षण्णाम्
			-दधृक्षु	षट्सु
हे -द्विड्/ट्	हे -दधृग्/क्			हे षड्/ट्

-मनस् (m.)			(n.)		
-मनाः	-मनसौ	-मनसः	मनः	मनसी	मनांसि
-मनसम्	-मनसौ	-मनसः	मनः	मनसी	मनांसि
-मनसा	-मनोभ्याम्	-मनोभिः			
-मनसे	-मनोभ्याम्	-मनोभ्यः			
-मनसः	-मनोभ्याम्	-मनोभ्यः			
-मनसः	-मनसोः	-मनसाम्			
-मनसि	-मनसोः	-मनःसु			
हे -मनः	-मनसौ	-मनसः	हे मनः	मनसी	मनांसि

But: उशनस् → उशना *m.1.1

विद्वस् *[u]* (m.)			पुंस् (m.)		
विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः	पुमान्	पुमांसौ	पुमांसः
विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुषः	पुमांसम्	पुमांसौ	पुंसः
विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः	पुंसा	पुम्भ्याम्	पुम्भिः
विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः	पुंसे	पुम्भ्याम्	पुम्भ्यः
विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः	पुंसः	पुम्भ्याम्	पुम्भ्यः
विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्	पुंसः	पुंसोः	पुंसाम्
विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु	पुंसि	पुंसोः	पुंषु
हे विद्वन्	विद्वांसौ	विद्वांसः	हे पुमन्	पुमांसौ	पुमांसः

दोस् (m.)			धनुस् (n.)		
दोः	दोषौ	दोषः	धनुः	धनुषी	धनूंषि
दोषम्	दोषौ	दोषः	धनुः	धनुषी	धनूंषि
दोषा	दोर्भ्याम्	दोर्भिः			
दोषे	दोर्भ्याम्	दोर्भ्यः			
दोषः	दोर्भ्याम्	दोर्भ्यः			
दोषः	दोषोः	दोषाम्			
दोषि	दोषोः	दोःषु			
हे दो	दोषौ	दोषः	हे धनुः	धनुषी	धनुः

अनडुह् (m.)			-द्रुह् (m.)		
अनड्वान्	अनड्वाहौ	अनड्वाहः	-ध्रुड्/ट्	-द्रुहौ	-द्रुहः
अनड्वाहम्	अनड्वाहौ	अनडुहः	-द्रुहम्	-द्रुहौ	-द्रुहः
अनडुहा	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भिः	-द्रुहा	-ध्रुड्भ्याम्	-ध्रुड्भिः
अनडुहे	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भ्यः	-द्रुहे	-ध्रुड्भ्याम्	-ध्रुड्भ्यः
अनडुहः	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भ्यः	-द्रुहः	-ध्रुड्भ्याम्	-ध्रुड्भ्यः
अनडुहः	अनडुहोः	अनडुहाम्	-द्रुहः	-द्रुहोः	-द्रुहाम्
अनडुहि	अनडुहोः	अनडुत्सु	-द्रुहि	-द्रुहोः	-द्रुट्सु
हे अनड्वन्	अनड्वाहौ	अनड्वाहः	हे -ध्रुड्/ट्	-द्रुहौ	-द्रुहः

(3) सर्व-नाम are 41 (mainly) pronouns, beginning with सर्व-विश्व-उभ-…, characterized by a particular pattern of declension (marked in bold type).

सर्व (m.)			(n.)			सर्वा (f.)		
सर्वः	सर्वौ	**सर्वे**	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि	सर्वा	सर्वे	सर्वाः
सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि	सर्वाम्	सर्वे	सर्वाः
सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः				सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः
सर्व**स्मै**	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः				सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
सर्व**स्मात्**	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः				सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्				सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासाम्
सर्व**स्मिन्**	सर्वयोः	सर्वेषु				सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वासु
हे सर्व	सर्वौ	**सर्वे**	हे सर्व	सर्वे	सर्वाणि	हे सर्वे	सर्वे	सर्वाः

उभय	उभ	उभय (m.)	पूर्व (m.)
उभयः	उभौ	उभये	/पूर्वाः
उभयम्	उभौ	उभयान्	
उभयेन	उभाभ्याम्	उभयैः	
उभयस्मै	उभाभ्याम्	उभयेभ्यः	
उभयस्मात्	उभाभ्याम्	उभयेभ्यः	/पूर्वात्
उभयस्य	उभयोः	उभयेषाम्	
उभयस्मिन्	उभयोः	उभयेषु	/पूर्वे

तद् (m.)			(n.)			(f.)		
सः	तौ	ते	तद्	ते	तानि	सा	ते	ताः
तम्	तौ	तान्	तद्	ते	तानि	ताम्	ते	ताः
तेन	ताभ्याम्	तैः				तया	ताभ्याम्	ताभिः
तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः				तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः				तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
तस्य	तयोः	तेषाम्				तस्याः	तयोः	तासाम्
तस्मिन्	तयोः	तेषु				तस्याम्	तयोः	तासु

यद् (m.)			(n.)			(f.)		
यः	यौ	ये	यद्	ये	यानि	या	ये	याः
यम्	यौ	यान्	यद्	ये	यानि	याम्	ये	याः
येन	याभ्याम्	यैः				यया	याभ्याम्	याभिः
यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः				यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः
यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः				यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः
यस्य	ययोः	येषाम्				यस्याः	ययोः	यासाम्
यस्मिन्	ययोः	येषु				यस्याम्	ययोः	यासु

एतद् (m.)			(n.)=(m.)	(f.)		
एषः	एतौ	एते		एषा	एते	एताः
एतम्/एनम्	एतौ	एतान्		एताम्	एते	एताः
एतेन	एताभ्याम्	एतैः		एतया	एताभ्याम्	एताभिः
एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः		एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्यः
एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः		एतस्याः	एताभ्याम्	एताभ्यः
एतस्य	एतयोः	एतेषाम्		एतस्याः	एतयोः	एतासाम्
एतस्मिन्	एतयोः	एतेषु		एतस्याम्	एतयोः	एतासु

युष्मद् (m.n.f.)			अस्मद् (m.n.f.)		
त्वम्	युवाम्	यूयम्	अहम्	आवाम्	वयम्
त्वाम्/त्वा	युवाम्/वाम्	युष्मान्/वः	माम्/मा	आवाम्/नौ	अस्मान्/नः
त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
तुभ्यम्/ते	युवाभ्याम्/वाम्	युष्मभ्यम्/वः	मह्यम्/मे	आवाभ्याम्/नौ	अस्मभ्यम्/नः
त्वद्	युवाभ्याम्	युष्मद्	मद्	आवाभ्याम्	अस्मद्
तव/ते	युवयोः/वाम्	युष्माकम्/वः	मम/मे	आवयोः/नौ	अस्माकम्/नः
त्वयि	युवयोः	युष्मासु	मयि	आवयोः	अस्मासु

किम् (m.)			(n.)			(f.)		
कः	कौ	के	किम्	के	कानि	का	के	काः
कम्	कौ	कान्	किम्	के	कानि	काम्	के	काः
केन	काभ्याम्	कैः				कया	काभ्याम्	काभिः
कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः				कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः
कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः				कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
कस्य	कयोः	केषाम्				कस्याः	कयोः	कासाम्
कस्मिन्	कयोः	केषु				कस्याम्	कयोः	कासु

इदम् (m.)			(n.)			(f.)		
अयम्	इमौ	इमे	इदम्	इमे	इमानि	इयम्	इमे	इमाः
इमम्	इमौ	इमान्	इदम्	इमे	इमानि	इमाम्	इमे	इमाः
अनेन	आभ्याम्	एभिः				अनया	आभ्याम्	आभिः
अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः				अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः				अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
अस्य	अनयोः	एषाम्				अस्याः	अनयोः	आसाम्
अस्मिन्	अनयोः	एषु				अस्याम्	अनयोः	आसु

अदस् (m.)			(n.)			(f.)		
असौ	अमू	अमी	अदः	अमू	अमूनि	असौ	द्वि-व°	अमूः
अमुम्	अमू	अमून्	अदः	अमू	अमूनि	अमूम्	like	अमूः
अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः				अमुया	(m.)	अमूभिः
अमुष्मै	अमूभ्याम्	अमीभ्यः				अमुष्यै		अमूभ्यः
अमुष्मात्	अमूभ्याम्	अमीभ्यः				अमुष्याः		अमूभ्यः
अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्				अमुष्याः		अमूषाम्
अमुष्मिन्	अमुयोः	अमीषु				अमुष्याम्		अमूषु

36. Numbers

सङ्ख्या-वाचक (cardinals)						क्रम-वाचक (ordinals)			
		प्रकृति	m.	n.	f.		m.	n.	f.
१	1	एक	एकः	एकम्	एका	1st	प्रथमः	प्रथमम्	प्रथमा
२	2	द्वि	द्वौ	द्वे	द्वे	2nd	द्वितीयः	etc.	etc.
३	3	त्रि	त्रयः	त्रीणि	तिस्रः	3rd	तृतीयः		
४	4	चतुर्	चत्वारः	चत्वारि	चतस्रः	4th	चतुर्थः		चतुर्थी
५	5	पञ्चन्	पञ्च	From 5 onwards		5th	पञ्चमः		etc.
६	6	षष्	षट्	the numbers		6th	षष्ठः		
७	7	सप्तन्	सप्त	are the same		7th	सप्तमः		
८	8	अष्टन्	अष्ट	in all three		8th	अष्टमः		
९	9	नवन्	नव	genders.		9th	नवमः		
१०	10	दशन्	दश			10th	दशमः		

Naturally, एक is declined only in एक-वचन, द्वि only in द्वि-वचन, and the numbers from three onwards are declined only in बहु-वचन. Numbers will follow the gender of the object. When counting without mentioning any object, the neuter forms are used.

	एक (एक-व°)	द्वि (द्वि-व°)	त्रि (बहु-व°)
m.	एकः गोपः	द्वौ गोपौ	त्रयः गोपाः
f.	एका गोपी	द्वे गोप्यौ	तिस्रः गोप्यः
n.	एकम् पुष्पम्	द्वे पुष्पे	त्रीणि पुष्पाणि

११	एका-दश	२१	एक-विंशति	३१	एक-त्रिंशत्
१२	द्वा-दश	२२	द्वा-विंशति	३२	द्वा-त्रिंशत्
१३	त्रयो-दश	२३	त्रयो-विंशति	३३	त्रयस्त्रिंशत्
१४	चतुर्दश	२४	चतुर्विंशति	३४	चतुस्त्रिंशत्
१५	पञ्च-दश	२५	पञ्च-विंशति	३५	पञ्च-त्रिंशत्
१६	षोडश	२६	षड्-विंशति	३६	षट्-त्रिंशत्
१७	सप्त-दश	२७	सप्त-विंशति	३७	सप्त-त्रिंशत्
१८	अष्टा-दश	२८	अष्टा-विंशति	३८	अष्टा-त्रिंशत्
१९	एकोन-विंशति	२९	एकोन-त्रिंशत्	३९	एकोन-चत्वारिंशत्
२०	विंशति	३०	त्रिंशत्	४०	चत्वारिंशत्

४१	एक-चत्वारिंशत्	५१	एक-पञ्चाशत्	६१	एक-षष्टि
४२	द्वि-चत्वारिंशत्	५२	द्वि-पञ्चाशत्	६२	द्वि-षष्टि
४३	त्रि-चत्वारिंशत्	५३	त्रि-पञ्चाशत्	६३	त्रि-षष्टि
४४	चतुश्चत्वारिंशत्	५४	चतुः-पञ्चाशत्	६४	चतुः-षष्टि
४५	पञ्च-चत्वारिंशत्	५५	पञ्च-पञ्चाशत्	६५	पञ्च-षष्टि
४६	षट्-चत्वारिंशत्	५६	षट्-पञ्चाशत्	६६	षट्-षष्टि
४७	सप्त-चत्वारिंशत्	५७	सप्त-पञ्चाशत्	६७	सप्त-षष्टि
४८	अष्ट-चत्वारिंशत्	५८	अष्ट-पञ्चाशत्	६८	अष्ट-षष्टि
४९	एकोन-पञ्चाशत्	५९	एकोन-षष्टि	६९	एकोन-सप्तति
५०	पञ्चाशत्	६०	षष्टि	७०	सप्तति

७१	एक-सप्तति	८१	एकाशीति	९१	एक-नवति
७२	द्वि-सप्तति	८२	द्व्यशीति	९२	द्वि-नवति
७३	त्रि-सप्तति	८३	त्र्यशीति	९३	त्रि-नवति
७४	चातुः-सप्तति	८४	चतुरशीति	९४	चतुर्नवति
७५	पञ्च-सप्तति	८५	पञ्चाशीति	९५	पञ्च-नवति
७६	षट्-सप्तति	८६	षडशीति	९६	षण्णवति
७७	सप्त-सप्तति	८७	सप्ताशीति	९७	सप्त-नवति
७८	अष्ट-सप्तति	८८	अष्टाशीति	९८	अष्ट-नवति
७९	एकोनाशीति	८९	एकोन-नवति	९९	एकोन-शत
८०	अशीति	९०	नवति	१००	शत

एकोन (एक-ऊन) means 'one less', as in एकोन-विंशति – 'one less than twenty', nineteen.

Higher numbers: १००० सहस्र
१०,००० अयुत
१००,००० लक्ष, 'Lakh'
१,०००.००० नियुत
१०,०००.००० कोटि, 'Crore'

Numbers are expressed by adding अधिक (more, plus) to the lower number:

१०१ एकाधिक-शत (एक-अधिक-) '1 plus 100'
२०० द्वि-शत
११०१ एकाधिक-शताधिक-सहस्र
२००० द्वि-सहस्र

Options:

1. उत्तर instead of अधिक → अष्टोत्तर-शत – 108
2. without अधिक/उत्तर → एकादश-शत – 111
3. flexible expressions in poetry: द्व्यष्ट (द्वि-अष्ट) – ‘2 x 8’, 16

Times:

सकृत्, एकवारम् – once
द्विः, द्विवारम् – twice
त्रिः, त्रिवारम् – thrice
चतुः – four times
पञ्चकृत्वः, पञ्चवारम् – five times
सहस्रकृत्वः, सहस्रवारम् – thousand times

37. Dhatu

“Sanskrit is constructed like geometry and follows a rigorous logic. It is theoretically possible to explain the meaning of the words according to the combined sense of the relative letters, syllables and roots. Sanskrit has no meanings by connotations and consequently does not age.” (Alain Danielou, French ethnomusicologist, head of the UNESCO Institute for Comparative Musicology, 1907-1994)

The essentials of Sanskrit language are its धातु, and पाणिनि has listed about 2,300. Most of them have one or more अनुबन्ध, which are removed in the process of grammatical operations.

All Sanskrit words with their etymological meaning are, theoretically, derived from some धातु. E.g., from √मत्रि गुप्तभाषणे (speaking confidentially) comes the word मन्त्र (advice), which specifically refers to prayers. There are also instructive ways to explain word meanings, f.e., as if मन्त्र was derived from मनः plus त्रायते (‘by which the mind is delivered’).

Words may also acquire a conventional meaning, different from their etymological meaning. E.g., अब्ज, अम्बुज, अम्भोज, उदज, नीरज, etc., all mean ‘born in mud/water’. By convention these names are reserved for the lotus, although many other plants and animals are born in the same environment.

38. Upasarga

उपसर्ग are applied to धातु and नाम, by which the meaning is either
followed: गच्छति – he goes → निर्गच्छति – he goes
qualified: धावति – he runs → प्रधावति – he runs fast
or altered: गच्छति – he goes → आगच्छति – he comes.

अति. very →अतिसुन्दर; beyond →अतीत; by सन्धि अत्य्. →अत्यन्त
अधि. Vedic »at«, Lat. »ad«; over →अधिदैव; by सन्धि अध्य्. →अध्यक्ष
अनु. after, along →अनुगामी; by सन्धि अन्व्. →अन्वय
अप. down, away, »off«, Gr. »apo-«, Lat. »ab-« →अपराध
अभि. towards →अभिगम; intense →अभिज्ञ
अव. under /down →अवतार; away →अवज्ञा
आ. fully →आनन्द; towards →आकर्ष; up to →आब्रह्म; with words of motion it reverses the action →आगम, आदान
उद्. up →उदय; »out« →उद्भव; by सन्धि उच्. →उच्छ्वास, उज्. →उज्ज्वल, उत्. →उत्तम, उन्. →उन्मूलन
उप. near →उपासन; »sub-«, Gr. »hypo« →उपवेद
दुर्. hard, →दुर्ग; bad, »dys-« →दुर्बुद्धि; by सन्धि दुः. →दुःख, दुष्. →दुष्कृत
नि. down, »nether« →निग्रह
निर्. out →निरस्त; without →निर्जल; by सन्धि निः. →निःस्पृह, निश्. →निश्चल, निष्. →निष्फल
परि. around, »peri-« →परिक्रम; fully →परित्याग
प्र. before, »pre-« →प्राक्; forth, »pro-« →प्राण; full →प्रसाद
प्रति. towards →प्रतीक्षा; against →प्रतिकार; each, »per« →प्रतिदिनम्; by सन्धि प्रत्य्. →प्रत्यक्ष
वि. away, without →विगुण; distinct, different →विज्ञान; reverse, bad →विकर्म; by सन्धि व्य्. →व्यर्थ
सम्. together →समवेत; complete, perfect →समर्चा; by सन्धि सं. →संस्कृत, सङ्. →सङ्ख्या, सञ्. →सञ्जय, सन्. →सन्धि
सु. well →सुकृति; beautiful →सुकन्या; very →सुसुखम्; by सन्धि स्व्. →स्वल्प

39. Kridanta

नाम are derived from धातु by adding कृत्-प्रत्यय, then called कृदन्त. There are different types, of which we give a few examples.

(1) करण

With the प्रत्यय *.ana* and *.[ṭ]ana* भाव-प्रयोग (Abstract Nouns) and करण-प्रयोग (Instrumental Nouns) are formed:

√[डु]कृ[ञ्] → करण – doing

(2) कर्तुम्

With *.tum[u]*, the Infinitive is formed:

√[डु]कृ[ञ्] → कर्तुम् – to do (अव्यय)

(3) कृत कृतवत्

In कर्म-वाच्य (Passive Voice), *.[k]ta* is applied:

√[डु]कृ[ञ्] → कृत – done

Sometimes, *.i.* is inserted:

√स्था → स्थित – situated

But in कर्तृ-वाच्य (Active Voice), *.[k]tavat[u]* is applied:

√[डु]कृ[ञ्] → कृतवत् – 'someone who did', he did; declined like भवत् (*.vat[u]*)

(4) कृत्वा अनुकार्य

For a preceding action, *.[k]tvā* is applied:

√[डु]कृ[ञ्] → कृत्वा – [after] doing (अव्यय)

But when उपसर्ग is applied to a धातु, *.ya[p]* is used instead. Such words should not be confused with (6), which are not अव्यय.

अनु.√[डु]कृ[ञ्] → अनुकार्य – [after] imitating (अव्यय)

(5) कुर्वत् करिष्यत् कुर्वाण करिष्यमान क्रियमान

The प्रत्यय *.[ś]at[r]* is used to describe an action, simultaneous to the main activity of the sentence:

√[डु]कृ[ञ्] → कुर्वत् *[r]* – 'who is doing', [while] doing;
declension like भवत् *[ṛ]*, except for कुर्वन् *1.1.

A similar प्रत्यय is *.[ś]āna*:

√[डु]कृ[ञ्] → कुर्वाण – [while] doing

The Passive is formed by inserting *.ya.*:

√[डु]कृ[ञ्] → क्रियमान – [while] being done

For Future, *.sya.* (*.ṣya.* by सन्धि) is inserted:

√[डु]कृ[ञ्] + *.[ś]at[ṛ]* → करिष्यत् – who will be doing

√[डु]कृ[ञ्] + *.[ś]āna* → करिष्यमान – who will be doing

(6) कार्य कर्तव्य करणीय

.ya (for *.ya[t]*, *.[k]ya[p]* and *.[ṇ]ya[t]*), *.tavya*, and *.anīya* are used to point out Duty. Compare with (4).

√[डु]कृ[ञ्] → कार्य, कर्तव्य, करणीय – 'which has to be done', duty

(7) कर्तृ

.tṛ[n] for doership:

√[डु]कृ[ञ्] + *.tṛ[n]* → कर्तृ – doer; कर्ता *1.1

Similarly:

√मत्रि + *.[ṇ]in[i]* → मन्त्रिन् – advisor; मन्त्री *1.1

√वस + *.tra* → वस्त्र – 'which covers', garment

√जनी + *.tu* → जन्तु – living entity

√नम + *.ra* → नम्र – humble

√भज + *.[k]ti* → भक्ति – devotion

√भू + *.[gh]a[ṇ]* → भाव – state of being

√यज + *.na* → यज्ञ – sacrifice

√साध + *.u[ṇ]* → साधु – saintly person

Sometimes in the sense of future:

√गम्लृ → गामिन् – who will go; गामी *1.1

(8) -कृत्

Some कृदन्त can only be used in समास with a preceding object:

√[डु]कृ[ञ्] → -कृत् – doer; as in कर्म-कृत् – doer of work

Similarly:

√[डु]कृ[ञ्] → -द – giving; सुख-द – giving सुख

√स्था → -स्थ – standing; योग-स्थ – situated in योग

√विद → -विद् – knowing; वेद-विद् – knowing वेद

√ज्ञा → -ज्ञ – knowing; क्षेत्र-ज्ञ – knowing the field (body)

√पा → -प – drinking; सोम-प – drinking सोम

√गम्लृ → -ग – going; सर्वत्र-ग – going everywhere

√जनी → -ज – being born; अ-ज – unborn

40. Taddhita

तद्धित प्रत्यय are added to words to derive उपपद ('subwords').

(1) श्रीमत्

.mat[u] indicates possession.

श्री → श्रीमत् – 'with श्री (fortune)'; श्रीमान् *1.1

It changes to *.vat[u]* after words ending in *a* :

भग → भगवत् – 'with भग (opulence)'; भगवान् *1.1

.vat[i] looks similar, but means 'like' or 'as', and forms अव्यय :

दण्ड → दण्डवत् – like a rod

(2) समत्व

.tva (n.) and *.tā[p]* (f.) are used to form Abstract Nouns.

सम → समत्व *n., and समता *f. – 'sameness', equality

(3) गुह्यतम

.tara makes the Comparative and *.tama* the Superlative.

गुह्य → गुह्यतर – more secret; गुह्यतम – most secret

Similarly, with *.īyas[u]* and *.iṣṭha*:

श्री → श्रेयस् – 'more श्री', better; श्रेष्ठ – 'most श्री', best

(4) मङ्गलमय

.maya conveys 'full/made of'.

मङ्गल → मङ्गलमय – full of fortune

A similar प्रत्यय is *.mātra* ('just this much').

निमित्त → निमित्तमात्र – the cause only

(5) सर्वत्र

Words formed with *.tas[i]* are अव्यय and mainly interpreted like पञ्चमी .

सर्व → सर्वतः – from /than all

मद् → मत्तः – from /than me

Similarly:

सर्व + *.tra* (indicating place) → सर्वत्र – everywhere

सर्व + *.dā* (indicating time) → सर्वदा – always

सर्व + *.thā* (indicating manner) → सर्वथा – in every way

Important अव्यय are formed in this way:

	+ *.tas[i]*	+ *.tra*	+ *.dā*	+ *.thā*
सर्व	सर्वतः	सर्वत्र	सर्वदा	सर्वथा
अन्य	अन्यतः	अन्यत्र	अन्यदा	अन्यथा
एक	एकतः	एकत्र	एकदा	
किम्	कुतः	कुत्र (क्व)	कदा	(कथम्)
यद्	यतः	यत्र	यदा	यथा
तद्	ततः	तत्र	तदा	तथा

For repetition:

एक + *.dhā* → एकधा – one time

सहस्र + *.kṛtvas[u]* → सहस्रकृत्वः – thousand times

(6) कदाचिद्

Interrogatives are made indefinite by adding *.cid* or *.cana*.

कदा → कदाचिद् and कदाचन – sometimes

Similarly, with अपि:

कुत्र → कुत्रचिद्, कुत्रापि – somewhere

क्व → क्वचिद्, क्वापि – somewhere

कुतः → कुतश्चिद्/कुतश्चन, कुतोपि – from somewhere

कः *m.1.1 → कश्चिद्/कश्चन, कोपि – someone

का *f.1.1 → काचिद्/काचन, कापि – someone

के *m.1.3 → केचिद्/केचन, केपि – someone

किम् *s.1.1 → किञ्चिद्/किञ्चन, किमपि – something

कथम् → कथञ्चिद्/कथञ्चन, कथमपि – somehow

(7) देवी

.ī[p] forms the Feminine Gender.

m. देव god → f. देवी – goddess

योगिन् → (m. योगी) → f. योगिनी

Less frequently *.ā[p]* is used:

कृष्ण → कृष्णा – name of द्रौपदी

(8) दैव

प्रत्यय in this group express relationships or moods, causing certain transformations inside the word:

देव god → दैव – godly
ईश्वर lord → ऐश्वर्य – lordship
वसुदेव → वासुदेव – son or descendent of वसुदेव
यदु → यादव – son of यदु
मुनि → मौन – ‘the mood of a मुनि’, silence, gravity

41. Visheshana

विशेषण (‘qualifier’) qualify विशेष्य (‘qualified’) either as
Adjektive: श्यामः रामः – dark राम
Epithet: एकपत्निः रामः – one-wife राम
Participle: सङ्कीर्तितः रामः – glorified राम
Pronoun: सः रामः – that राम, (or:) he is राम
Number: त्रयः रामाः – three राम
or Noun: राजा रामः – King राम

विशेषण may describe a
Class: क्षौमं वसनम् – silk fabric
Quality: श्यामः रामः – dark राम
or Activity: विहारी देवः – sporting देव

Gender: विशेषण have either नियत-लिङ्ग (fixed gender)
अयोध्यायाः *f.6.1 (remains fem.) रामः *m.1.1 – राम of अयोध्या
or वाच्य-लिङ्ग (changeable gender), taking लिङ्ग, विभक्ति and वचन of the विशेष्य:
सुन्दरः नरः *m.1.1 – beautiful man; सुन्दरौ नरौ *m.1.2 – two beautiful men
सुन्दरी स्त्री *f.1.1 – beautiful woman
सुन्दरम् कुलम् *n.1.1 – beautiful family
When the विशेष्य is अव्यय, the विशेषण takes नपुंसकलिङ्ग:
महत् *n.1.1 स्वः – the great sky (स्वर्)

One विशेषण can have more than one विशेष्य and the following rules apply:
(1) Regarding वचन
Considering many विशेष्य individually:
रामः च कृष्णः च सुन्दरः *m.1.1 – राम is und कृष्ण ist beautiful
Considering many विशेष्य together:
रामः च कृष्णः च सुन्दरौ *m.1.2 – राम and कृष्ण are [both] beautiful

Sometimes a विशेषण remains in एकवचन, although the विशेष्य is in बहुवचन:

वेदाः *m.1.3 प्रमाणम् *n.1.1 – the [many] वेद are the [one] standard

(2) Regarding लिङ्ग

(m.) over (f.):

श्री *f. च विष्णुः *m. च सुन्दरौ *m.1.2 – लक्ष्मी and विष्णु are beautiful

(n.) over (m.) and (f.):

कृष्णः *m. यमुना *f. वृन्दावनम् *n. श्यामानि *n.1.3 – कृष्ण, यमुना, वृन्दावन are dark

42. Samasa

There are four main types of समास, explained by विग्रह ('separating' their components into a simple expression):

(1) राग-द्वेष

The first type is called द्वन्द्व ('pair'), where two or more components have the same value.

रागः च द्वेषः च इति राग-द्वेषौ *m.1.2 – राग-द्वेष means attachment and aversion

सुखम् च दुःखम् च इति सुख-दुःखे *n.1.2 – happiness and distress

सिद्धिः च असिद्धिः च इति सिद्ध्यसिद्धी *f.1.2 – success and failure

With more than two components, the समास is declined in बहुवचन:

चन्द्रः च अर्कः च अनिलः च इति चन्द्रार्कानिलाः *m.1.3 – moon, sun and wind

But when all components are seen in समाहार (as a unit), the समास is declined in एकवचन:

रागः च द्वेषः च इति राग-द्वेषः *m.1.1 – attachment and aversion

(2) देव-दास

The characteristic of तत्पुरुष ('his servant') is that the components are related by one of the cases. In English this relationship is shown by a preposition (by, for, from, ...).

योगम् *2.1 आरूढः इति योगारूढः – ascended to योग

योगेन *3.1 युक्तः इति योग-युक्तः – endowed with योग

देवाय *4.1 देयम् इति देव-देयम् – given to god

योगात् *5.1 भ्रष्टः इति योग-भ्रष्टः – fallen from योग

देवस्य *6.1 दासः इति देव-दासः – servant of god

कर्मणाम् *6.3 इन्द्रियम् इति कर्मेन्द्रियम् – sense of activities

योगे *7.1 युक्तः इति योग-युक्तः – connected in योग

द्विजेषु *7.3 उत्तमः इति द्विजोत्तमः – best among twice-born

With pronouns:

मम *6.1 भक्तः इति मद्भक्तः – my भक्त

तस्य *6.1 अर्थम् इति तदर्थम् – its purpose

The word order can be changed:

गुह्यानाम् *6.3 राजा इति गुह्य-राजा /राज-गुह्यम् – the king /best of secrets

In the sense of identity:

धर्मस्य अमृतम् इति धर्मामृतम् – the nectar of धर्म

or धर्मः एव अमृतम् इति धर्मामृतम् – the nectar that is धर्म

(3) श्याम-राम

When a word is qualified – usually a विशेष्य by a विशेषण, the समास is called कर्म-धारय (supporting activity). Both components are in the same case.

विशेषण + विशेष्य:

श्यामः *m.1.1 रामः *m.1.1 इति श्याम-रामः – dark राम

पीतम् *n.1.1 अम्बरम् *n.1.1 इति पीताम्बरम् – yellow garment

श्रीमती *f.1.1 भगवद्गीता *f.1.1 इति श्रीमद्भगवद्गीता – blessed गीता

विशेषण + विशेषण:

श्यामः सुन्दरः इति श्यामसुन्दरः – dark and beautiful

विशेषण as interrogative:

किम् नरः इति किन्नरः – a human?

Special forms:

कुत्सितः योगी इति कुयोगी – ‘criticised’, or bad योगी

देवेन सह इति सह-देवः – together with God

समानम् रूपम् इति स-रूपम् – of the same form

Often the beauty in something is compared to a lotus (which is broad, beautiful and with reddish corners) or the moon:

पद्मस्य इव लोचनम् इति पद्म-लोचनम् – lotus(like) eye(s)

The word order can be reversed:

पद्मस्य इव मुखम् इति पद्म-मुखम् → मुख-पद्मम् – lotus(like) mouth

चन्द्रस्य इव रामः इति चन्द्र-रामः → राम-चन्द्रः – moon(like) राम

The negation is made in समास with the particle *na[ñ]*, of which only अ- remains:

न मलः इति अ-मलः – ‘no dirt’, pure

न दृष्टम् पूर्वम् इति अ-दृष्ट-पूर्वम् – not seen before

If the word begins with a vowel, अ- becomes अन्:

न अन्तः इति अनन्तः – ‘no end’ (*an-anta*), endless

(4) पीताम्बर

When the समास refers to something which is not mentioned in it, it is called बहु-व्रीहि (who has 'much rice').

Compare (4) with the interpretation as (3):

(3) पीतम् अम्बरम् इति पीताम्बरम् *n. – yellow garment

(4) पीतम् अम्बरम् यस्य सः पीताम्बरः *m. – whose garment is yellow

(3) पद्मस्य इव लोचनम् इति पद्म-लोचनम् *n. – lotus eye

(4) पद्मम् इव लोचनम् यस्य सः पद्म-लोचनः *m. – who has lotus eyes

प्रसन्नः आत्मा यस्य सः प्रसन्नात्मा – whose mind is satisfied

अनन्ताः बाहवः यस्य सः अनन्त-बाहुः – whose arms (बाहु) are unlimited

दृढम् व्रतम् यस्य सः दृढ-व्रतः – whose vow is strict

43. Conjugation

धातु are conjugated into आख्यात (verb) by different processes, according to which specific process the धातु are listed in 10 गण (class) as:

1. भ्वादि-गण (भू-आदि, धातु list 'beginning with √भू'), 2. अदादि-, 3. ह्वादि-, 4. दिवादि-, 5. स्वादि-, 6. तुदादि-, 7. रुधादि-, 8. तनादि-, 9. क्र्यादि- and 10. चुरादि-गण. The number of the गण is always mentioned after the धातु – √अन प्राणने **2**P. Verbs are differentiated according to पुरुष (पु°, person) and वचन (व°, number: Sing.-Dual-Pl.). We are using the following number code:

person		Western	एक-व°	द्वि-व°	बहु-व°
प्रथम-पुरुष	first p. (he/she/it)	'third person'	*1.1 he	*1.2 they both	*1.3 they all
मध्यम-पु°	middle p. (you)	'second p.'	*2.1 you	*2.2 you both	*2.3 you all
उत्तम-पु°	ultimate p. (I)	'first person'	*3.1 I	*3.2 we both	*3.3 we all

The conjugation uses specific प्रत्यय, beginning with *.ti[p]* (*.ti[p]*-आदि, hence called तिबादि) and other विकरण ('transforming' particles). There are two sets of प्रत्यय – परस्मै-पद ('word for another', P) and आत्मने-पद ('word for one's self', A), originally used when the result of the action is intended for another, or for the doer, respectively.

P		
.ti[p]	*.tas*	*.anti*
.si[p]	*.thas*	*.tha*
.mi[p]	*.vas*	*.mas*

A		
.te	*.āte*	*.ante*
.se	*.āthe*	*.dhve*
.e	*.vahe*	*.mahe*

In Active Voice, some धातु take only परस्मै-पद प्रत्यय, like *.ti[p]*, and are marked with 'P' (after the गण):

√रक्ष 1**P** + *.ti[p]* → रक्षति he protects

Some धातु take only आत्मने-पद प्रत्यय, like *.te*, and are marked with 'A':

√त्रैङ् 1A + *.te* → त्रायते he protects

Others can take both, and are called उभय-पद ('word for both', 'U'):

√[डु]पचष् 1U + *.ti[p]* → पचति he cooks; + *.te* → पचते he cooks

Passive Voice is always formed with the A प्रत्यय, and the particle *.ya.* is inserted.

Active with P		
पचति	पचतः	पचन्ति
पचसि	पचथः	पचथ
पचामि	पचावः	पचामः

Active with A		
पचते	पचेते	पचन्ते
पचसे	पचेथे	पचध्वे
पचे	पचावहे	पचामहे
Passive with A		
पच्यते	पच्येते	पच्यन्ते
पच्यसे	पच्येथे	पच्यध्वे
पच्ये	पच्यावहे	पच्यामहे

(1) Rules regarding वचन

Verbs can indicate subjects collectively:

भीमः च अर्जुनः च पचतः *1.**2** – भीम and अर्जुन are [both] cooking

युधिष्ठिरः च भीमः च अर्जुनः च पचन्ति *1.**3** – ... are [all] cooking

... or individually:

भीमः च अर्जुनः च पचति *1.**1** – भीम [is] and अर्जुन is cooking.

युधिष्ठिरः च भीमः च अर्जुनः च पचति *1.**1** – ... 'is' cooking.

If the subjects are not named individually, this rule is not applicable:

ते पचन्ति *1.**3** – they are cooking

(2) regarding पुरुष

When there is more than one subject, the धातु is conjugated according to the highest पुरुष, i.e., उत्तम- over मध्यम- over प्रथम-पुरुष .

सः *1.1 च त्वं *2.1 च पचथः *2.2 – he and you are cooking

सः *1.1 च त्वं *2.1 च अहं *3.1 च पचामः *3.3 – he and you and I 'am' cooking

44. Tables

There are six Tenses indicating काल (time), and four moods indicating अर्थ (purpose):

1	लट्	for	वर्तमान-काल (present), he does
2	विधि-लिङ्		विधि (duty) and सम्भावन (possibility), he should/could
3	लोट्		प्रेरणा (command), he must
4	लङ्		अनद्यतन-भूतकाल (non-present-day past), he did
5	लुङ्		भूत-काल ([general] past), he did
6	लिट्		परोक्ष-भूतकाल (not witnessed past), he did
7	आशीर्-लिङ्		आशीर्वाद (blessing), let him
8	लुट्		अनद्यतन-भविष्यत्काल (non-present-day fut.), he will
9	लृट्		भविष्यत्-काल ([general] future), he will
10	लृङ्		कार्य-कारण (cause and effect), if he would ... he could

	P	√(डु)पचष् पाके 1U		A		
1 लट्	पचति*1.1.1	पचतः	पचन्ति	पचते	पचेते	पचन्ते
वर्तमान-	पचसि	पचथः	पचथ	पचसे	पचेथे	पचध्वे
काल	पचामि	पचावः	पचामः	पचे	पचावहे	पचामहे
2 विधि-लिङ्	पचेत्*2.1.1	पचेताम्	पचेयुः	पचेत	पचेयाताम्	पचेरन्
विधि	पचेः	पचेतम्	पचेत	पचेथाः	पचेयाथाम्	पचेध्वम्
/सम्भावन	पचेयम्	पचेव	पचेम	पचेय	पचेवहि	पचेमहि
3 लोट्	पचतु*3.1.1	पचताम्	पचन्तु	पचताम्	पचेताम्	पचन्ताम्
प्रेरणा	पच	पचतम्	पचत	पचस्व	पचेथाम्	पचध्वम्
	पचानि	पचाव	पचाम	पचै	पचावहै	पचामहै
4 लङ्	अपचत्	अपचताम्	अपचन्	अपचत	अपचेताम्	अपचन्त
अनद्यतन-	अपचः	अपचतम्	अपचत	अपचथाः	अपचेथाम्	अपचध्वम्
भूतकाल	अपचम्	अपचाव	अपचाम	अपचे	अपचावहि	अपचामहि
5 लुङ्	अपाक्षीत्	अपाक्ताम्	अपाक्षुः	अपक्त	अपक्षाताम्	अपक्षत
भूत-काल	अपाक्षीः	अपाक्तम्	अपाक्त	अपक्थाः	अपक्षाथाम्	अपग्ध्वम्
	अपाक्षम्	अपाक्ष्व	अपाक्ष्म	अपक्षि	अपक्ष्वहि	अपक्ष्महि
6 लिट्	पपाच	पेचतुः	पेचुः	पेचे	पेचाते	पेचिरे
परोक्ष-	पेचिथ	पेचतुः	पेच	पेचिषे	पेचाथे	पेचिध्वे
भूतकाल	पपाच	पेचिव	पेचिम	पेचे	पेचिवहे	पेचिमहे
7 आशीर्-	पच्यात्	पच्यास्ताम्	पच्यासुः	पक्षीष्ट	पक्षीयास्ताम्	पक्षीरन्
लिङ्	पच्याः	पच्यास्तम्	पच्यास्त	पक्षीष्ठाः	पक्षीयास्थाम्	पक्षीध्वम्
आशीर्वाद	पच्यासम्	पच्यास्व	पच्यास्म	पक्षीय	पक्षीवहि	पक्षीमहि
8 लुट्	पक्ता	पक्तारौ	पक्तारः	पक्ता	पक्तारौ	पक्तारः
अनद्यतन-	पक्तासि	पक्तास्थः	पक्तास्थ	पक्तासे	पक्तासाथे	पक्ताध्वे
भविष्यत्काल	पक्तास्मि	पक्तास्वः	पक्तास्मः	पक्ताहे	पक्तास्वहे	पक्तास्महे
9 लृट्	पक्ष्यति	पक्ष्यतः	पक्ष्यन्ति	पक्ष्यते	पक्ष्येते	पक्ष्यन्ते
भविष्यत्-	पक्ष्यसि	पक्ष्यथः	पक्ष्यथ	पक्ष्यसे	पक्ष्येथे	पक्ष्यध्वे
काल	पक्ष्यामि	पक्ष्यावः	पक्ष्यामः	पक्ष्ये	पक्ष्यावहे	पक्ष्यामहे
10 लृङ्	अपक्ष्यत्	अपक्ष्यताम्	अपक्ष्यन्	अपक्ष्यत	अपक्ष्येताम्	अपक्ष्यन्त
कार्य-कारण	अपक्ष्यः	अपक्ष्यतम्	अपक्ष्यत	अपक्ष्यथाः	अपक्ष्येथाम्	अपक्ष्यध्वम्
	अपक्ष्यम्	अपक्ष्याव	अपक्ष्याम	अपक्ष्ये	अपक्ष्यावहि	अपक्ष्यामहि

Important cases and verbs: √भू सत्तायाम् 1P √अस भुवि 2P

1 लट्	भवति	भवतः	भवन्ति	अस्ति	स्तः	सन्ति
वर्तमान-काल	भवसि	भवथः	भवथ	असि	स्थः	स्थ
	भवामि	भवावः	भवामः	अस्मि	स्वः	स्मः
2 विधि-लिङ्	भवेत्	भवेताम्	भवेयुः	स्यात्	स्याताम्	स्युः
विधि	भवेः	भवेतम्	भवेत	स्याः	स्यातम्	स्यात
/सम्भावन	भवेयम्	भवेव	भवेम	स्याम्	स्याव	स्याम
3 लोट्	भवतु	भवताम्	भवन्तु	अस्तु	स्ताम्	सन्तु
प्रेरणा	भव	भवतम्	भवत	स्तात्	स्तम्	स्त
	भवानि	भवाव	भवाम	असानि	असाव	असाम
4 लङ्	अभवत्	अभवताम्	अभवन्	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
अनद्यतन-	अभवः	अभवतम्	अभवत	आसीः	आस्तम्	आस्त
भूतकाल	अभवम्	अभवाव	अभवाम	आसम्	आस्व	आस्म
9 लृट्	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
भविष्यत्-	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ	भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
काल	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

√ज्ञा अवबोधने 9P √स्था गति-निवृत्तौ 1P

1 लट्	जानाति	जानीतः	जानन्ति	तिष्ठति	तिष्ठतः	तिष्ठन्ति
वर्तमान-काल	जानासि	जानीथः	जानीथ	तिष्ठसि	तिष्ठथः	तिष्ठथ
	जानामि	जानीवः	जानीमः	तिष्ठामि	तिष्ठावः	तिष्ठामः
2 विधि-लिङ्	जानीयात्	जानीयाताम्	जानीयुः	तिष्ठेत्	तिष्ठेताम्	तिष्ठेयुः
विधि	जानीयाः	जानीयातम्	जानीयात	तिष्ठेः	तिष्ठेतम्	तिष्ठेत
/सम्भावन	जानीयाम्	जानीयाव	जानीयाम	तिष्ठेयम्	तिष्ठेव	तिष्ठेम
3 लोट्	जानातु	जानीताम्	जानन्तु	तिष्ठतु	तिष्ठताम्	तिष्ठन्तु
प्रेरणा	जानीहि	जानीतम्	जानीत	तिष्ठ	तिष्ठतम्	तिष्ठत
	जानानि	जानाव	जानाम	तिष्ठानि	तिष्ठाव	तिष्ठाम
4 लङ्	अजानात्	अजानीताम्	अजानन्	अतिष्ठत्	अतिष्ठताम्	अतिष्ठन्
अनद्यतन-	अजानाः	अजानीतम्	अजानीत	अतिष्ठः	अतिष्ठतम्	अतिष्ठत
भूतकाल	अजानाम्	अजानीव	अजानीम	अतिष्ठम्	अतिष्ठाव	अतिष्ठाम
9 लृट्	ज्ञास्यति	ज्ञास्यतः	ज्ञास्यन्ति	स्थास्यति	स्थास्यतः	स्थास्यन्ति
भविष्यत्-	ज्ञास्यासि	ज्ञास्यथः	ज्ञास्यथ	स्थास्यसि	स्थास्यथः	स्थास्यथ
काल	ज्ञास्यामि	ज्ञास्यावः	ज्ञास्यामः	स्थास्यामि	स्थास्यावः	स्थास्यामः

	√गम्लृ गतौ 1P			√इषु इच्छायाम् 6P		
1 लट्	गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति	इच्छति	इच्छतः	इच्छन्ति
वर्तमान-काल	गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ	इच्छसि	इच्छथः	इच्छथ
	गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः	इच्छामि	इच्छावः	इच्छामः
2 विधि-लिङ्	गच्छेत्	गच्छेताम्	गच्छेयुः	इच्छेत्	इच्छेताम्	इच्छेयुः
विधि	गच्छेः	गच्छेतम्	गच्छेत	इच्छेः	इच्छेतम्	इच्छेत
/सम्भावन	गच्छेयम्	गच्छेव	गच्छेम	इच्छेयम्	इच्छेव	इच्छेम
3 लोट्	गच्छतु	गच्छताम्	गच्छन्तु	इच्छतु	इच्छताम्	इच्छन्तु
प्रेरणा	गच्छ	गच्छतम्	गच्छत	इच्छ	इच्छतम्	इच्छत
	गच्छानि	गच्छाव	गच्छाम	इच्छानि	इच्छाव	इच्छाम
4 लङ्	अगच्छत्	अगच्छताम्	अगच्छन्	ऐच्छत्	ऐच्छताम्	ऐच्छन्
अनद्यतन-	अगच्छः	अगच्छतम्	अगच्छत	ऐच्छः	ऐच्छतम्	ऐच्छत
भूतकाल	अगच्छम्	अगच्छाव	अगच्छाम	ऐच्छम्	ऐच्छाव	ऐच्छाम
9 लृट्	गमिष्यति	गमिष्यतः	गमिष्यन्ति	एषिष्यति	एषिष्यतः	एषिष्यन्ति
भविष्यत्-	गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ	एषिष्यसि	एषिष्यथः	एषिष्यथ
काल	गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः	एषिष्यामि	एषिष्यावः	एषिष्यामः

	√स्मृ आध्याने 1P			√दृशिर् प्रेक्षणे 1P		
1 लट्	स्मरति	स्मरतः	स्मरन्ति	पश्यति	पश्यतः	पश्यन्ति
वर्तमान-	स्मरसि	स्मरथः	स्मरथ	पश्यसि	पश्यथः	पश्यथ
काल	स्मरामि	स्मरावः	स्मरामः	पश्यामि	पश्यावः	पश्यामः
2 विधि-लिङ्	स्मरेत्	स्मरेताम्	स्मरेयुः	पश्येत्	पश्येताम्	पश्येयुः
विधि	स्मरेः	स्मरेतम्	स्मरेत	पश्येः	पश्येतम्	पश्येत
/सम्भावन	स्मरेयम्	स्मरेव	स्मरेम	पश्येयम्	पश्येव	पश्येम
3 लोट्	स्मरतु	स्मरताम्	स्मरन्तु	पश्यतु	पश्यताम्	पश्यन्तु
प्रेरणा	स्मर	स्मरतम्	स्मरत	पश्य	पश्यतम्	पश्यत
	स्मराणि	स्मराव	स्मराम	पश्यानि	पश्याव	पश्याम
4 लङ्	अस्मरत्	अस्मरताम्	अस्मरन्	अपश्यत्	अपश्यताम्	अपश्यन्
अनद्यतन-	अस्मरः	अस्मरतम्	अस्मरत	अपश्यः	अपश्यतम्	अपश्यत
भूतकाल	अस्मरम्	अस्मराव	अस्मराम	अपश्यम्	अपश्याव	अपश्याम
9 लृट्	स्मरिष्यति	स्मरिष्यतः	स्मरिष्यन्ति	द्रक्ष्यति	द्रक्ष्यतः	द्रक्ष्यन्ति
भविष्यत्-	स्मरिष्यसि	स्मरिष्यथः	स्मरिष्यथ	द्रक्ष्यसि	द्रक्ष्यथः	द्रक्ष्यथ
काल	स्मरिष्यामि	स्मरिष्यावः	स्मरिष्यामः	द्रक्ष्यामि	द्रक्ष्यावः	द्रक्ष्यामः

	√डुकृञ् करणे 8U			√शक्लृ शक्तौ 5P		
1 लट्	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति	शक्नोति	शक्नुतः	शक्नुवन्ति
वर्तमान-	करोषि	कुरुथः	कुरुथ	शक्नोषि	शक्नुथः	शक्नुथ
काल	करोमि	कुर्वः	कुर्मः	शक्नोमि	शक्नुवः	शक्नुमः
2 विधि-लिङ्	कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्युः	शक्नुयात्	शक्नुयाताम्	शक्नुयुः
विधि	कुर्यः	कुर्यातम्	कुर्यात	शक्नुयाः	शक्नुयातम्	शक्नुयात
/सम्भावन	कुर्याम्	कुर्याव	कुर्याम	शक्नुयाम्	शक्नुयाव	शक्नुयाम
3 लोट्	करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु	शक्नोतु	शक्नुताम्	शक्नुवन्तु
प्रेरणा	करु	कुरुतम्	कुरुत	शक्नुहि	शक्नुतम्	शक्नुत
	करवाणि	करवाव	करवाम	शक्नवानि	शक्नवाव	शक्नवाम
4 लङ्	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्	अशक्नोत्	अशक्नुताम्	अशक्नुवन्
अनद्यतन-	अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत	अशक्नोः	अशक्नुतम्	अशक्नुत
भूतकाल	अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म	अशक्नवम्	अशक्नुव	अशक्नुम
9 लृट्	करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति	शक्ष्यति	शक्ष्यतः	शक्ष्यन्ति
भविष्यत्-	करिष्यसि	करिष्यथः	करिष्यथ	शक्ष्यसि	शक्ष्यथः	शक्ष्यथ
काल	करिष्यामि	करिष्यावः	करिष्यामः	शक्ष्यामि	शक्ष्यावः	शक्ष्यामः

	√सेवृ सेवने 1A			√डुलभष् प्राप्तौ 1A		
1 लट्	सेवते	सेवेते	सेवन्ते	लभते	लभेते	लभन्ते
वर्तमान-काल	सेवसे	सेवेथे	सेवध्वे	लभसे	लभेथे	लभध्वे
	सेवे	सेवावहे	सेवामहे	लभे	लभावहे	लभामहे
2 विधि-लिङ्	सेवेत	सेवेयाताम्	सेवेरन्	लभेत	लभेयाताम्	लभेरन्
विधि	सेवेथाः	सेवेयाथाम्	सेवेध्वम्	लभेथाः	लभेयाथाम्	लभेध्वम्
/सम्भावन	सेवेय	सेवेवहि	सेवेमहि	लभेय	लभेवहि	लभेमहि
3 लोट्	सेवताम्	सेवेताम्	सेवन्ताम्	लभताम्	लभेताम्	लभन्ताम्
प्रेरणा	सेवस्व	सेवेथाम्	सेवध्वम्	लभस्व	लभेथाम्	लभध्वम्
	सेवै	सेवावहै	सेवामहै	लभै	लभावहै	लभामहै
4 लङ्	असेवत	असेवेताम्	असेवन्त	अलभत	अलभेताम्	अलभन्त
अनद्यतन-	असेवथाः	असेवेथाम्	असेवध्वम्	अलभथाः	अलभेथाम्	अलभध्वम्
भूतकाल	असेवे	असेवावहि	असेवामहि	अलभे	अलभावहि	अलभामहि
9 लृट्	सेविष्यते	सेविष्येते	सेविष्यन्ते	लप्स्यते	लप्स्येते	लप्स्यन्ते
भविष्यत्-	सेविष्यसे	सेविष्येथे	सेविष्यध्वे	लप्स्यसे	लप्स्येथे	लप्स्यध्वे
काल	सेविष्ये	सेविष्यावहे	सेविष्यामहे	लप्स्ये	लप्स्यावहे	लप्स्यामहे

45. Sambhashana

१ अस्ति ...

सः अस्ति। सः न अस्ति। सः **नास्ति**। सः **कः** अस्ति? सः कः? कः सः? सः बालः अस्ति। सः पुरुषः नास्ति। सः मनुष्यः अस्ति। सः ईशः नास्ति। सः राजा अस्ति। सः देवः नास्ति। सः पुत्रः अस्ति। सः वृद्धः नास्ति। पिता वृद्धः अस्ति। दन्तः श्वेतः अस्ति। सः दुर्बलः अस्ति। सदाचारः एव धर्मः अस्ति। गणेशः गणस्य ईशः अस्ति। इन्द्रः स्वर्गस्य राजा अस्ति। श्रीरामचन्द्रः दशरथस्य पुत्रः अस्ति। सः तस्य पुत्रः अस्ति। सः आचार्यस्य पुत्रः नास्ति। **एषः** अस्ति। एषः कः अस्ति? एषः मार्गः अस्ति। एषः गृहस्य मार्गः अस्ति। एषः मित्रस्य गृहस्य मार्गः अस्ति।

सः **अत्र** अस्ति? सः **तत्र** अस्ति। किं सः अत्र नास्ति? किं सः अद्य तत्र अस्ति? सः तत्र अस्ति। तत्र जलस्य प्रवाहः अस्ति। नहि सः तत्र नास्ति। तत्र अग्निः अस्ति। धर्मशाला कुत्र अस्ति? सैनिकः तत्र नास्ति। सः **कुत्र** अस्ति? देवः कुत्र अस्ति? देवः इदानीं कुत्र अस्ति? तव पुत्रः कुत्र अस्ति? तव निवासः कुत्र अस्ति? तव मित्रस्य निवासः कुत्र अस्ति? सः पण्डितः कुत्र अस्ति इदानीम्? सः **क्व** अस्ति? तव भ्राता क्व अस्ति?

इदानीं मम गुरुः तत्र अस्ति। देवः सर्वत्र अस्ति। विष्णुः सर्वत्र अस्ति। पर्वते सिंहः अस्ति। आकाशे मेघः अस्ति। आकाशे सूर्यः अस्ति। वने वृक्षः अस्ति। वृक्षे खगः अस्ति। बालकः उपरि अस्ति। मम मित्रस्य निवासः नगरे अस्ति। अत्र पुरुषः अस्ति परन्तु स्त्री नास्ति।

तद् अस्ति। तदस्ति। तद् नास्ति। तद् किम् अस्ति? तद् किमस्ति? तद् मम पुस्तकमस्ति। तद् मनुष्यस्य बलं नास्ति। तद् ईशस्य बलमस्ति। तद् मोदकमस्ति। तद् फलं नास्ति। तत्र जलमस्ति। तत्र शुद्धं जलमस्ति। किमत्र दुग्धमस्ति? अत्र स्वादु दुग्धमस्ति। किं तत्र स्वादु दुग्धं नास्ति? तत्र कन्यागुरुकुलमस्ति। तव चित्तं कुत्र अस्ति? भो मित्र तव गृहं कुत्र अस्ति? तस्य गृहं अत्र अस्ति? **कस्मिन्** पुस्तके तद् आलेख्यमस्ति?

तस्य गृहं तत्र अस्ति। तस्य गृहमतीव दूरमस्ति। मम गृहमत्र नास्ति। नगरे मम गृहमस्ति। मम गृहं नगरे अस्ति। तस्य गृहे अश्वः अस्ति। मम गृहे अश्वः नास्ति। पुस्तके ज्ञानमस्ति। देवे सर्वमस्ति। मम भोजने ओदनमस्ति व्यञ्जनमपि अस्ति। रामायणे रामचन्द्रस्य चरितमस्ति। तत्र कूपस्य जलं स्वादु नास्ति। तत्र वायुः नास्ति जलमपि नैव अस्ति। अत्र जलमपि नास्ति। हसनं वरं अस्ति। एवं हसनं वरं नैव अस्ति। गृहं पुराणमस्ति। तस्य गृहमतीव पुराणमस्ति। जीवनं व्यर्थं नास्ति। जलं मलिनमस्ति। जलमतीव मलिनमस्ति। तस्य तडागस्य जलमतीव मलिनमस्ति। वस्त्रं मलिनमस्ति। तव वस्त्रं मलिनमस्ति। मुखं मलिनमस्ति। बालकस्य मुखं मलिनमस्ति। वस्त्रं रक्तमस्ति। बालकस्य वस्त्रं रक्तमस्ति। शिखरं रमणीयमस्ति। पर्वतस्य शिखरं रमणीयमस्ति। फलं पक्वमस्ति। वृक्षे वृक्षे फलं पक्वमस्ति। फलं मधुरमस्ति। तस्य फलमतीव मधुरमस्ति। मार्गे दुःखमस्ति। एकस्मिन् मार्गे दुःखमस्ति। अन्यस्मिन् मार्गे दुःखं नास्ति। भ्रमणं वरमस्ति। प्रातःकाले भ्रमणं वरमस्ति। सायंकालभ्रमणात् प्रातःकाले भ्रमणं वरमस्ति।

एतद् अस्ति। एतदस्ति। एतद् किम् अस्ति? एतद् किमस्ति? एतद् अन्नम् अस्ति। एतदन्नमस्ति। एतद् अन्नम् उष्णम् अस्ति। एतदन्नमुष्णमस्ति। एतदन्नमतीव उष्णमस्ति। कस्य एतद् पुस्तकमस्ति? एतद् तस्य पुस्तकमस्ति। एतद् कस्य गृहमस्ति? एतद् मम मित्रस्य गृहमस्ति। एतद् कस्य आलेख्यमस्ति? देवस्य एतद् सर्वमस्ति। तस्य एतद् पुस्तकमस्ति। किम्

एतद् वरम् अस्ति? किमेतद्वरमस्ति? पुस्तकस्य किं मूल्यमस्ति? अखिलस्य संसारस्य किं मूलमस्ति?

सा अस्ति। सा नास्ति। सा **का** अस्ति? सा दया अस्ति। सा ईश्वरस्य दया अस्ति। सा रम्या नगरी अस्ति। तस्य शाला उत्तमा अस्ति। कस्मिन् स्थाने तस्य पाठशाला अस्ति? तव पत्नी अत्र अस्ति किम्? तव पुत्रिका कुत्र अस्ति? अन्यस्मिन् पुस्तके सा कथा नास्ति। **एषा** अस्ति। एषा का अस्ति?

धनं किमर्थम् अस्ति? तत्र हवनार्थमिन्धनं नास्ति। वस्त्रस्य प्रक्षालनाय शुद्धं जलं तत्र अस्ति। जरायै किमौषधमस्ति? धनं दानाय एव अस्ति। तत्र स्नानाय जलमस्ति। तत्र स्नानाय जलं नास्ति परन्तु अत्र अस्ति। पठनाय पुस्तकमस्ति। शरीरस्य पोषणाय अन्नमस्ति। शरीरे आत्मा अस्ति। मरौ देशे जलं नास्ति। तस्य पितुः नाम शर्मा इति अस्ति। पुरात् बहिः वनमस्ति। रवौ प्रकाशः अस्ति। तव मातुः किं नाम अस्ति? अखिलायाः सृष्टेः किं मूलमस्ति?

यथा नृपः तथा विप्रः। यथा नृपः अस्ति तथा एव विप्रः अस्ति। एकस्मिन् मार्गे यथा दुःखमस्ति न तथा अन्यस्मिन् मार्गे। यत्र धूमः तत्र अग्निः अस्ति।

त्वम् **असि**। त्वमसि। त्वं कुत्र असि? त्वं कुशलः असि किम्? त्वमिदानीं कुशलः असि किम्? किं त्वं कुशलः असि इदानीम्? अहम् **अस्मि**। अहमस्मि। अहमत्र अस्मि। अहं कुशलः अस्मि। अहमिदानीं कुशलः अस्मि। यत्र सः अस्ति तत्र अहमस्मि। ते **सन्ति**। मासे दिवसाः सन्ति। आकाशे खगाः सन्ति। पाठे शब्दाः सन्ति। शब्दे अक्षराणि सन्ति।

सः **आसीत्**। रामः कः आसीत्? रामचन्द्रः दशरथस्य पुत्रः आसीत्। रामचन्द्रः अयोध्या-नामकस्य नगरस्य राजा आसीत्। रावणः कः आसीत्? रावणः लङ्का-नामधेयस्य नगरस्य राजा आसीत्। रामस्य भार्या का आसीत्? सीता-नामधेया रामस्य भार्या अतीव साध्वी आसीत्। रामचन्द्रस्य माता का आसीत्? कौशल्या-नामधेया श्रीरामचन्द्रस्य माता आसीत्। रावणस्य भ्राता कः आसीत्? विभीषणः रावणस्य भ्राता आसीत्। रामचन्द्रस्य लक्ष्मण-नामधेयः बन्धुः आसीत्।

सः **भवति**। सः प्रसन्नः भवति। सर्वदा सः प्रसन्नः भवति। रामस्य रावणेन सह युद्धं भवति। रावणस्य रामेण सह युद्धं भवति। द्रव्यस्य दानेन किं फलं भवति? द्रव्यस्य दानेन पुण्यं भवति। ईश्वरस्य कृपया सर्वं शुभं भवति। सूर्यात्प्रकाशः भवति। दीपात्प्रकाशः भवति। रवेः प्रकाशः भवति। ईश्वरात् ज्ञानं भवति। व्याघ्रात् भयं भवति। मेघात् वृष्टिः भवति। रात्रौ सूर्यः न भवति। समुद्रे अतीव जलं भवति। वने वने वृक्षः भवति। फले फले बीजं भवति। कूपे कूपे जलं भवति। राष्ट्रे राष्ट्रे राजा भवति। ग्रामे ग्रामे उद्यानं भवति। पुस्तके पुस्तके आलेख्यं भवति। जलं सुशुद्धं भवति। ताम्रस्य पात्रे जलमतीव सुशुद्धं भवति। वायुः शुद्धः भवति। तत्र प्रातः शुद्धः वायुः भवति। किं नगरे शुद्धः वायुः न भवति? नगरे शुद्धः वायुः कदापि न भवति। दुग्धं स्वादु भवति। वाणी मधुरा भवति। सः उत्तमः मनुष्यः भवति। सा अपि उत्तमा स्त्री भवति। तदा दशवादनसमयः भवति।

सः **भविष्यति**। तस्य वासः तत्र भविष्यति। भोजनाय अन्नं भविष्यति किम्? त्वं **भविष्यसि**। त्वं स्वस्थः भविष्यसि।

२ गच्छति ...

सः **गच्छति**। सः न गच्छति। सः गच्छति किम्? नरः ग्रामं गच्छति किम्? किं सः गच्छति? किं सः मन्दिरं न गच्छति? किं सः मनुष्यः गच्छति? किं सः मनुष्यः प्रतिदिनं उद्यानं गच्छति? किं सः कन्यया सह उद्यानं गच्छति? कः तत्र गच्छति? कः तत्र दिवा गच्छति? कः मध्याह्ने पाठशालां गच्छति? गुरुः पाठशालां गच्छति। सः दूरं गच्छति। सः कुत्र गच्छति? सः उद्यानं गच्छति। देवः तत्र गच्छति। सः अन्यं नगरं गच्छति। सः नगरात् नगरं गच्छति। पतत्रिः आकाशे गच्छति। कथं सः पतत्रिः आकाशे गच्छति? यथा पतत्रिः आकाशे गच्छति तथा मनुष्यः तत्र गच्छति। मृगः वनात् वनं गच्छति। सः मार्गेण न गच्छति। तस्य भ्राता गृहं न गच्छति। सः कदा गच्छति? सः इदानीम्/अधुना गच्छति। अद्य सः मन्दिरं नैव गच्छति। रामः उद्याने सदा गच्छति। सः सायमुद्यानं न गच्छति। यदा सः पाठशालां न गच्छति तदा उद्यानमपि न गच्छति। मृगः मृगेण सह गच्छति। मनुष्यः मनुष्येण सह गच्छति। कन्यया सह सः मनुष्यः उद्यानं गच्छति। सः रथेन अन्यं ग्रामं शीघ्रं गच्छति। यथा त्वं गच्छसि तथा सः अपि गच्छति। सः किमर्थं सदा गच्छति? सः भ्रमणाय गच्छति। सः प्रतिदिनं सायंकाले पञ्चवादनसमये भ्रमणाय उद्यानं गच्छति। सः गच्छति **स्म**। रामः उद्याने सदा गच्छति स्म। सः **आगच्छति**। गुरुः अत्र आगच्छति। मया अभिवाद्यः गुरुः इदानीमत्र आगच्छति। कस्मात् ग्रामात् सः आगच्छति? सः नगरात् आगच्छति। सायं सायं जलमागच्छति।

त्वं **गच्छसि**। त्वं तं ग्रामं गच्छसि। त्वं गच्छसि किम्? त्वम् अद्य ग्रामं गच्छसि किम्? त्वमपि गच्छसि किम्? यथा त्वं गच्छसि तथा सः गच्छति। तदा तत्र त्वमपि गच्छसि किम्? यत्र त्वं गच्छसि तत्र सा न गच्छति किम्? किं त्वमद्य ग्रामं न गच्छसि? किं त्वं प्रतिदिनं सायंकाले भ्रमणाय गच्छसि? त्वं सदा किमर्थं नगरं गच्छसि? त्वं प्रातः वनं किमर्थं गच्छसि? त्वं तं ग्रामं किमर्थं न गच्छसि?

अहं **गच्छामि**। अहं रात्रौ नगरं न गच्छामि। अहं सायं नगरात् बहिः गच्छामि। अहं रात्रौ ग्रामात् बहिः न गच्छामि। अहं भ्रात्रा सह ग्रामं गच्छामि। अहमपि तस्मिनेव समये उद्यानं गच्छामि। प्रातः स्नानाय गच्छामि। अहं प्रातः भ्रमणाय गच्छामि न सायम्। अहं दिने दिने सायंकाले प्रातःकाले वा भ्रमणाय गच्छामि। यत्र त्वं गच्छसि तत्र अहं गच्छामि। यत्र यत्र अहं गच्छामि तत्र तत्र सः नित्यं गच्छति।

सः **गमिष्यति**। सः श्रमणाय सायं गमिष्यति किम्? किं सः रथेन ग्रामं न गमिष्यति? सः तत्र प्रातः गमिष्यति न वा? धेनुः वनं गमिष्यति। सः अपि गमिष्यति। सोऽपि गमिष्यति। यदि तव पिता गमिष्यति तर्हि सोऽपि गमिष्यति। नोचेद् नैव गमिष्यति। सः नगरं नैव गमिष्यति। सः कदा तत्र गमिष्यति? कदा सः पुनः स्वनगरं गमिष्यति? सः कदा उद्यानं गमिष्यति? तव पुत्रः कदा वनं गमिष्यति? तव भ्राता नगरं कदा गमिष्यति? सः श्वः तत्र गमिष्यति। सः तत्र श्वः गमिष्यति। सः नगरं श्वः गमिष्यति। सः इदानीं नैव गमिष्यति। नृपतिः अद्य भ्रमणाय गमिष्यति। सः अद्य एव ग्रामं गमिष्यति। मम माता अद्य सायं वनं गमिष्यति। सः अध्यापकः शीघ्रं गमिष्यति।

सः **आगमिष्यति**। सः कदा आगमिष्यति? कदा सः आगमिष्यति? सः कदा अत्र आगमिष्यति? आचार्यः कदा आगमिष्यति? सः पुनः कदा गृहमागमिष्यति? सः अत्र श्वः प्रातः आगमिष्यति। सः सायमत्र आगमिष्यति। सः श्वः प्रभाते आगमिष्यति। सः प्रायः सायंकालमागमिष्यति।

इदानीमत्र सः आगमिष्यति। आचार्यः सत्वरमागमिष्यति। तस्य भ्राता शीघ्रं न आगमिष्यति। मम मित्रः इदानीमत्र आगमिष्यति। यदि त्वं गमिष्यसि सः न आगमिष्यति। कदा सा पुनः स्वगृहमागमिष्यति ? यदा तस्याः माता आगमिष्यति तदा एव तया सह सा अपि आगमिष्यति।

त्वं **गमिष्यसि**। त्वं तत्र गमिष्यसि किम् ? त्वं श्वः नगरं न गमिष्यसि किम् ? त्वं श्वः कुत्र गमिष्यसि ? यत्र यत्र त्वं गमिष्यसि तत्र तत्र सः गमिष्यति। त्वं तं ग्रामं कदा गमिष्यसि ? केन सह त्वं वनं गमिष्यसि ? त्वम् **आगमिष्यसि**। त्वं कदा आगमिष्यसि ? यदा सः गमिष्यति तदा त्वं न आगमिष्यसि किम् ?

अहं **गमिष्यामि**। त्वं परश्वः ग्रामं गमिष्यसि किम् ? अहं नैव गमिष्यामि। अहं तत्र परश्वः गमिष्यामि। अहं स्वग्राममद्य गमिष्यामि। अहमद्य रात्रौ वनं गमिष्यामि। न अहमद्य सायं नगरं गमिष्यामि। नहि अहं श्वः मध्याह्ने तत्र गमिष्यामि। सायं भ्रमणाय अहं गमिष्यामि। यत्र सः श्वः गमिष्यति तत्र अहं परश्वः गमिष्यामि। तदा एव अहं गमिष्यामि। यदा त्वं तत्र गमिष्यसि अहं मध्याह्ने तत्र गमिष्यामि। यदि त्वं गमिष्यसि तदा अहं गमिष्यामि। यदि त्वं न गमिष्यसि तर्हि अहं न गमिष्यामि। यदि सः उद्यानं न गमिष्यति तर्हि अहमपि न गमिष्यामि। यदि त्वं नगरं श्वः गमिष्यसि तर्हि अहं परश्वः गमिष्यामि। अहम् **आगमिष्यामि**। अहं प्रातः गमिष्यामि सायं च आगमिष्यामि। यदा त्वं वनं गमिष्यसि तदा अहमपि आगमिष्यामि।

सः **धावति**। अश्वः शीघ्रं धावति। वानरः वने धावति। सः उद्याने व्यर्थं धावति। मनुष्यः पद्भ्यां धावति। मार्गे मार्गे रथः धावति। किमर्थं सः धावति ? सः तत्र शीघ्रं गन्तुं धावति। त्वं **धावसि**। त्वमिदानीं किमर्थं धावसि ? अहं **धावामि**। अहमधुना धावामि। त्वं तथा धावसि यथा अहं धावामि। सः **चलति**। ग्रामात् ग्रामं चलति। त्वं **चलिष्यसि**। त्वं श्वः प्रातःकाले भ्रमणाय चलिष्यसि किम् ? यदि त्वं मध्याह्ने रथेन चलिष्यसि तर्हि पञ्चवादनसमये नगरं गमिष्यसि। अहं **चलिष्यामि**। यदि अहमितः मध्याह्ने चलिष्यामि तर्हि नगरं कदा गमिष्यामि ? सः **भ्रमति**। सः दिवा कुत्र भ्रमति। सः स्वकीयं पुस्तकं न पठति इतः ततः भ्रमति च।

३ भक्षयति ...

सः **भक्षयति**। सः अन्नं भक्षयति। सः मिष्टान्नं भक्षयति। कः अत्र अन्नं भक्षयति ? तस्य कुक्कुरः अन्नं भक्षयति। सर्वः जनः अन्नं भक्षयति। इह मनुष्यः दिने दिने अन्नं भक्षयति। सिंहः कदापि अन्नं न भक्षयति। बालः फलं भक्षयति। सः नित्यं कदलीफलं भक्षयति। सः रात्रौ किमपि भक्षयति। सः फलं भक्षयति **स्म**। त्वं **भक्षयसि**। त्वं मोदकं भक्षयसि। त्वं फलं भक्षयसि किम् ? शृङ्गवेरं त्वं भक्षयसि किम् ? त्वं किमर्थं फलं न भक्षयसि ? अहं **भक्षयामि**। अहं फलं भक्षयामि। अहमोदनं भक्षयामि। अहं शुद्धमेव घृतं भक्षयामि। अहं मोदकमाम्रं च भक्षयामि। अहं सर्वदा फलं भक्षयामि अन्नं कदापि नैव भक्षयामि।

सः **भक्षयिष्यति**। किं सः अन्नं भक्षयिष्यति ? सः ओदनं भक्षयिष्यति। सः मांसं नैव भक्षयिष्यति। सः गृहं गमिष्यति मोदकं च भक्षयिष्यति। सः गृहं गमिष्यति मधुरं फलं भक्षयिष्यति। सः आम्रं कदा भक्षयिष्यति ? यदि सः वनं प्रातः गमिष्यति तर्हि आम्रं भक्षयिष्यति। त्वं **भक्षयिष्यसि**। त्वमाम्रं भक्षयिष्यसि। त्वं मोदकं भक्षयिष्यसि। किम् अद्य त्वमाम्रं भक्षयिष्यसि ? यदि त्वं मुद्गौदनं भक्षयिष्यसि तर्हि स्वस्थः भविष्यसि। अहं **भक्षयिष्यामि**। अहं मुद्गौदनं भक्षयिष्यामि। अहमोदनं नैव भक्षयिष्यामि। अहं तत्र गमिष्यामि फलं च भक्षयिष्यामि। अहं गृहं गमिष्यामि सूपं च भक्षयिष्यामि। यथा सः ओदनं भक्षयिष्यति तथा तत्र अहमाम्रं भक्षयिष्यामि।

सः **खादति**। मूषकः धान्यं खादति। सः **अत्ति**। अत्ता अन्नमत्ति। सः घृतं नैव अत्ति। जनः दन्तैः फलमत्ति। सः ओदनं दुग्धं सह अत्ति। त्वं **अत्सि**। त्वं कथं शर्करया सह ओदनमत्सि? सः **पचति**। सः तस्य गृहे अन्नं पचति।

सः **पिबति**। पुत्रः रसं पिबति। तत्र वृषभः जलं पिबति। मम स्वसा उष्णं जलं पिबति। तस्य पुत्रः पात्रेण जलं पिबति। तव बन्धुः रात्रौ एव उष्णं जलं पिबति। तस्य सुतः दुग्धं पिबति। सः रुग्नः बालः मधुरमपि दुग्धं न पिबति। सा रुग्ना बालिका मधुरमपि दुग्धं न पिबति। सः प्रातः किं पिबति मध्याह्ने च किं भक्षयति? किं सः अन्नं भक्षयति न वा? सः दुग्धमेव पिबति कदापि अन्नं नैव भक्षयति। सः न भक्षयति परन्तु अल्पमल्पं दुग्धं पिबति। सः प्रातःकाले दुग्धं पिबति मध्याह्ने च स्वादु भोजनं खादति। त्वं **पिबसि**। गोदुग्धं त्वं पिबसि किम्? त्वं प्रातः तक्रं पिबसि किम्? त्वं घृतं कथं पिबसि? त्वं शुद्धं गङ्गाजलं पिबसि। यथा त्वं दुग्धं पिबसि तथा एव सः पिबति। अहं **पिबामि**। अहं शीतं जलं न पिबामि। सः उष्णं जलं न पिबति। अहं रात्रौ नैव जलं पिबामि। अहं रात्रौ दुग्धं नैव पिबामि। गोदुग्धं मिष्टं भवति अतः तदेव अहं पिबामि।

सः **पास्यति**। सः मधुरं दुग्धं रात्रौ पास्यति। त्वं **पास्यसि**। किं त्वं रात्रौ उष्णं मिष्टं च दुग्धं न पास्यसि?

४ नयति ...

सः **नयति**। सः फलं नयति। सः उत्तरीयं नयति। सः पठनाय दीपं पुस्तकं च नयति। सः इदानीं दीपं कुत्र नयति? इदानीं सः वस्त्रं कुत्र नयति? सः वस्त्रं तत्र नयति। सः **आनयति**। सः अश्वमानयति। सः धौतं वस्त्रमानयति। सः अग्निमत्र आनयति। सः पुष्पमानयति। सः उद्यानात् पुष्पमानयति। सः सिन्धोः जलमानयति। सः समुद्रात् जलमानयति। सः मनुष्यः कूपात् जलमानयति। सः नगरात् धनमानयति। सः अन्धपुरुषः रक्तं वस्त्रमानयति। सा अन्धा स्त्री श्वेतां पुष्पमालामानयति। सः सदा नगरं गच्छति पुस्तकं च आनयति। सः वनं गच्छति अन्यं पुष्पं च आनयति। सः पीतमुत्तरीयं किमर्थम् आनयति? सः परकीयां गां किमर्थं गृहमानयति?

त्वं **नयसि**। रात्रौ जलमुपरि नयसि न वा? द्वारमिदानीं कुत्र नयसि? घृतं तत्र किमर्थं नयसि? त्वम् **आनयसि**। त्वं पुष्पमानयसि। कथं त्वमन्यत्पात्रमानयसि? अहं **नयामि**। अहं तस्य छत्रं नयामि। अहमिदानीं तस्य छत्रं नयामि। अहं तं स्वगृहं नयामि। अहं भक्षणार्थं घृतं नयामि। अहम् **आनयामि**। अहं जलमानयामि। अहमाम्रमानयामि। तडागात् जलमानयामि। अहमन्यत्पात्रं न आनयामि। गङ्गायाः जलमानयामि।

सः **नेष्यति**। कदा सः पुस्तकं तत्र नेष्यति? सः सायं तत्र पुस्तकं नेष्यति। सः सायं तत्र मसीपात्रं लेखनीं च नेष्यति। सः अद्य आगमिष्यति वस्त्रं च नेष्यति। सः **आनेष्यति**। सः किम् आनेष्यति? सः फलमन्नं च भक्षणार्थमानेष्यति। त्वम् **आनेष्यसि**। त्वमन्नमानेष्यसि किम्? यदि त्वं रथमानेष्यसि तर्हि अहं नगरं गमिष्यामि। त्वमौषधालयं कदा गमिष्यसि औषधं च कदा आनेष्यसि?अहं **नेष्यामि**। अवश्यं नेष्यामि। अहम् **आनेष्यामि**। अहं तत्र गमिष्यामि फलं च आनेष्यामि।

सः **ददाति**। सन्तुष्टः राजा द्रव्यं ददाति। नृपतिः शास्त्रस्य ज्ञात्रे द्रव्यं ददाति। सः सर्वं द्रव्यं तस्मै न ददाति किम्? सः दरिद्रः अस्ति अतः द्रव्यं न ददाति। सुजनः अन्यस्मै सुखं ददाति। दुर्जनः अन्यस्मै दुःखं ददाति। माता पुत्राय भोजनं ददाति। तस्य महिषी दुग्धं ददाति। त्वं **ददासि**। कस्मै

धनं ददासि ? त्वं कस्यै धनं ददासि ? यस्यै त्वमिच्छसि। मह्यं क्वथिकां ददासि किम् ? कस्मै कारणाय त्वं धनं न ददासि ?

सः **दास्यति**। कः तुभ्यमद्य भोजनं दास्यति ? तत्र उद्याने पण्डितः उपदेशं दास्यति। सः पूजनीयाय गुरवे अखिलं धनं दास्यति। अहं **दास्यामि**। यदत्र अस्ति तद् तुभ्यमहं दास्यामि। फलं स्वादु नास्ति कथं दास्यामि ?

त्वं **गृह्णासि**। किं त्वमलङ्कारं गृह्णासि ? त्वं नासिकया सुगन्धं गृह्णासि किम् ? अहं **गृह्णामि**। देवात् द्रव्यं गृह्णामि।

५ करोति ...

सः **करोति**। सः किं करोति ? सः तत्र किं करोति ? सर्वेण द्रव्येण सः किं करोति ? सः पुष्पमालां करोति किम् ? सः सर्वदा उद्यानं गच्छति पुष्पमालां च करोति। सः किमर्थं कोलाहलं करोति ? योधः युद्धं करोति। नृपतिः अरिणा सह युद्धं करोति। इदानीं सः सन्ध्यां करोति। सः रात्रौ भोजनं न करोति। सः सदा उद्यमं करोति। आचार्यः उपदेशं करोति। छात्रः प्रातरध्ययनं करोति। सः अग्निना जलमुष्णं करोति। चर्मकारः उपानत्करोति। नगरे नगरे जनः क्रीडां करोति। मालाकारः उद्याने कर्म करोति। सः मध्याह्ने आगच्छति तदा भोजनं च करोति। सा तत्र किं करोति ? सा पुत्रिका पुष्पमालां करोति। मम माता पुष्पमालां करोति। उद्यमशीला बालिका सदा उत्तमां पुष्पमालां करोति। तीर्थस्थाने सा तपस्यां करोति। सः कर्म करोति **स्म**। राजा युद्धं करोति स्म। रथकारः रथं करोति स्म। सुवर्णकारः सुवर्णस्य आभूषणं करोति स्म। सः मित्रेण सह भाषणं करोति स्म। यः एवं सदा करोति सः एव उत्तमः मनुष्यः भवति। या एवं सदा करोति सा अपि उत्तमा स्त्री भवति।

त्वं **करोषि**। त्वं किं करोषि ? त्वमिदानीं किं करोषि ? हे बालक त्वं किं करोषि ? त्वं तेन सह भाषणं करोषि। यदा त्वं व्रतं करोषि तदा किं भक्षयसि ? किमर्थं स्नानमिदानीमेव करोषि ? अहं **करोमि**। त्वं अग्निहोत्रं करोषि किम् ? भो मित्र किं त्वं प्रातरग्निहोत्रं न करोषि ? कुतः न करोमि सदा करोमि एव। तस्य आज्ञया अहमिदं कार्यं करोमि। कृष्णेन सह भाषणं करोमि।

त्वं **करिष्यसि**। त्वं श्वः प्रातः स्नानं करिष्यसि किम् ? पश्चात् किं करिष्यसि ? पश्चात् मध्याह्ने किं किं करिष्यसि ? त्वं कदा भ्रमणं करिष्यसि ? यदि प्रातः न करिष्यसि तर्हि कदा करिष्यसि ? यदा त्वं कठिनं कार्यं करिष्यसि तदा अहं तव साहाय्याय आगमिष्यामि। अहं **करिष्यामि**। सायं करिष्यामि। अहं वनं गमिष्यामि पुष्पमालां च करिष्यामि।

सः **अकरोत्**। रामः धर्मेण राज्यमकरोत्। अतः लोकः रामे प्रीतिमकरोत्।

सः **आरभते**। सः शुभं कर्म इदानीमारभते। त्वम् **आरभसे**। त्वमपि किं न आरभसे ? अहं **आरभे**। समयः न अस्ति अतः न आरभे। अहं इदानीं संस्कृतं पठितुमारभे। सः **रचयति**। धाता सकलं विश्वं रचयति।

६ कृदन्त तुमु

सेनापतिः **जेतुम्** उद्यमं करोति। अहं **श्रोतुं** गच्छामि। अहमद्य उपदेशं श्रोतुं गच्छामि। अहं **द्रष्टुम्** आगमिष्यामि। अहमपि तं द्रष्टुमागमिष्यामि। अहं **पठितुं** गच्छामि। अहं वेदं पठितुं नित्यं

गच्छामि। त्वं **प्रष्टुं** गच्छसि। त्वं प्रष्टुं गच्छसि किम्? त्वं तं प्रश्नं प्रष्टुं गच्छसि किम्? त्वमध्यापकस्य समीपे तं प्रश्नं प्रष्टुं गच्छसि किम्?

७ इच्छति ...

सः **इच्छति**। सः अन्नं इच्छति। सः भोजनाय पक्वमन्नं जलं च इच्छति। सः गन्तुमिच्छति। सः यदा गन्तुमिच्छति तदा गच्छति। तत्र सा अध्ययनं कर्तुमिच्छति। सः भक्षयितुमिच्छति। सः अन्नं भोक्तुमिच्छति। सः पातुमिच्छति। सः शुद्धं जलं पातुमिच्छति। सः पठितुमिच्छति। सः पुस्तकं पठितुमिच्छति। बालकः पठितुं न इच्छति। सः उत्थातुमिच्छति। सः आसनात् उत्थातुं न इच्छति। सः तत्र स्थातुमिच्छति। सः अटितुमिच्छति। सः सर्वदा वृथा अटितुमिच्छति। सः शीघ्रं गृहं गन्तुमिच्छति अतः एव धावति।

त्वम् **इच्छसि**। तद् त्वमिच्छसि। यद् त्वमिच्छसि तदहमानेष्यामि। त्वं गन्तुमिच्छसि। त्वमिदानीं कुत्र गन्तुमिच्छसि? त्वं कदा ग्रामं गन्तुमिच्छसि? केन सह त्वं गन्तुमिच्छसि? तत्र त्वमिदानीं किमर्थं गन्तुमिच्छसि? त्वमुत्थातुमिच्छसि। त्वं तस्मात् स्थानात् उत्थातुं न इच्छसि किम्? त्वं पातुमिच्छसि। त्वं जलं पातुमिच्छसि किम्? भोजनात् ऊर्ध्वं त्वं शीतं जलमपि पातुमिच्छसि किम्? त्वं धनं दातुमिच्छसि। यस्मै त्वं धनं दातुमिच्छसि सः तत्र नास्ति। यस्मै धनं दातुमिच्छसि किं सः दरिद्रः अस्ति? त्वं द्रष्टुमिच्छसि। किं त्वं तं द्रष्टुमिच्छसि? किमर्थं तं त्वमेवं द्रष्टुमिच्छसि? त्वं मसीपात्रं कुत्र स्थापयितुमिच्छसि।

अहम् **इच्छामि**। तव कुशलमिच्छामि। स्नानं कर्तुमिच्छामि। इदानीमेव स्नानं कर्तुमिच्छामि। तेन जलेन स्नानं कर्तुं न इच्छामि। अहं श्वः प्रातः स्नानं कर्तुं न इच्छामि। अस्य कूपस्य जलं बहु शीतमस्ति अतः अहं तेन स्नानं कर्तुं न इच्छामि। भोजनं कर्तुमिच्छामि। इदानीं भोजनं कर्तुमिच्छामि। अहं भोजनात्पूर्वं किमपि कर्म कर्तुं न इच्छामि। अहं पठितुमिच्छामि। अहं सर्वदा पुस्तकं पठितुमिच्छामि। अहं निर्धनः अस्मि पुस्तकं पठितुमिच्छामि। अहं भक्षयितुमिच्छामि। इदानीमहं फलं भक्षयितुमिच्छामि। अहं फलमन्नं च भक्षयितुमिच्छामि। अहं पातुमिच्छामि। अहं उष्णं जलं पातुं न इच्छामि। अहं कदा अपि उष्णं जलं पातुं न इच्छामि। गङ्गाजलं पातुमिच्छामि। गङ्गाजलमतीव निर्मलमस्ति अतः तदेव पातुमिच्छामि। अहं द्रष्टुमिच्छामि। अहं तं शीघ्रं द्रष्टुमिच्छामि। अहं सदा वक्तुमिच्छामि। अहं ज्ञातुमिच्छामि। सः इदानीं किं करोति इति अहं ज्ञातुमिच्छामि। पठितुं लेखितुं च इच्छामि। पुस्तकं पठितुं पत्रं च लेखितुमिच्छामि। अहं उत्तममन्नं दातुमिच्छामि। अहं तस्यै नारिकायै उत्तममन्नं दातुमिच्छामि। अहं दातुं इच्छामि। अहं तस्मै बालकाय किमपि दातुं न इच्छामि।

सः **शक्नोति**। सः गन्तुं शक्नोति। सः गन्तुं शक्नोति न वा? सः क्रीडितुं शक्नोति। सः लेखितुं शक्नोति। सः वरं लेखितुं शक्नोति। सः तव दूतः लेखितुं न शक्नोति। मम स्त्री संस्कृतं वक्तुं शक्नोति। सः भक्षयितुं शक्नोति। सः इदानीं मुखेन फलं भक्षयितुं न शक्नोति। सः प्रक्षालयितुं शक्नोति। रक्तं वस्त्रं साधु प्रक्षालयितुं न शक्नोति। सः बहिर्गन्तुं न शक्नोति। सः स्वगृहमिदानीं रक्षति अतः बहिर्गन्तुं न शक्नोति। बालिका पठितुं शक्नोति। या बालिका पाठशालां गच्छति सा एव पठितुं शक्नोति।

त्वं **शक्नोषि**। त्वं गन्तुं शक्नोषि। त्वं तत्र गन्तुं शक्नोषि किम्? त्वं अन्नं दातुं शक्नोषि। त्वं मह्यं पक्वमन्नं दातुं शक्नोषि किम्? त्वं स्थातुं शक्नोषि। त्वमत्र सायंकालपर्यन्तं स्थातुं शक्नोषि किम्? त्वं संस्कृतं वक्तुं न शक्नोषि। किमेतद्वरमस्ति यद् त्वं स्वभाषां वक्तुं न शक्नोषि? अहं

शक्नोमि। अहं वक्तुं शक्नोमि। अहम् आंग्लभाषां वक्तुं न शक्नोमि। अहं लेखितुं न शक्नोमि। अहं तस्य भाषणं श्रोतुं शक्नोमि। अहं तु न पातुं शक्नोमि।

८ वदति ...

सः **वदति**। कः एवं वदति? तत्र कः वदति? सः किं वदति इदानीम्? तस्य माता किं वदति? सः किं किं वदति? सः शीघ्रं वदति। सः किमपि न वदति। जनः मुखेन वदति। मनुष्यः जिह्वया वदति। वक्ता सत्यं वदति। सः वक्ता सदा एव अप्रियं वदति। सः एवं वृथा वदति। सः वृथा एव असत्यं वदति। सः कदापि असत्यं नैव वदति। आचार्यः शिष्येण सह वदति। गुरुः कुमारिकया सह कथां वदति। सदा मूर्खः मूर्खेण सह वदति। सः सदा तत्र तिष्ठति उच्चैः वदति च। सः असत्यं वदति। यः असत्यं वदति कः अपि तस्य विश्वासं न करोति। यदा सः असत्यं वदति तदा तस्य मुखं मलिनं भवति। यः सत्यं वदति तस्य सर्वजनः विश्वासं करोति। यथा त्वं वदसि तथा सः न वदति। यस्य ज्ञानं नास्ति तस्मिन् विषये सः किमर्थं वदति? सः उच्चैः न वदति अतः अहं तस्य भाषणं श्रोतुं न शक्नोमि।

त्वं **वदसि**। त्वं सर्वदा वदसि। त्वं किं सर्वदा एव वदसि? किमर्थम् अनृतं वदसि? यथा त्वं वदसि तथा एव अस्ति। येन सह त्वं वदसि सः न साधु अस्ति। यदि त्वमुच्चैः वदसि तदा अहं तव भाषणं श्रोतुं शक्नोमि। अहं **वदामि**। सत्यं वदामि। यदहं वदामि तद् सत्यमस्ति। अहं कदापि असत्यं नैव वदामि। प्रातः स्नानं सन्ध्योपासनं च श्रेष्ठं कर्म अस्ति इति अहं वदामि।

सः **जल्पति**। सः एवं वृथा जल्पति तद् न श्रोतुं योग्यमस्ति। सः **गर्जति**। ग्रामे शूकरः गर्जति। आकाशे मेघः अधुना गर्जति। वने सिंहः गर्जति। उद्याने सिंहः सायंप्रातः च गर्जति। त्वं **गर्जसि**। त्वं वृथा किमर्थं गर्जसि?

सः **शृणोति**। मनुष्यः कर्णाभ्यां शृणोति। मनुष्यः कर्णाभ्यां शृणोति नेत्राभ्यां च पश्यति। त्वं **शृणोषि**। त्वं तस्य व्याख्यानं शृणोषि किम्? यदहं वदामि तद् न शृणोषि किम्? अहं **शृणोमि**। अहं कर्णाभ्यां तव अतीव मधुरं भाषणं शृणोमि।

९ पठति ...

सः **पठति**। पण्डितः पुस्तकं पठति। सः रात्रौ दीपेन पुस्तकं पठति। मम पुत्रः अधुना पुस्तकं पठति। मम बन्धुः इदानीं पुस्तकं पठति। सः आचार्यः सदा पुस्तकं पठति। तस्य पुत्रः पाठशालायां पठति। सः उद्यमशीलः बालः सदा उत्तमं पुस्तकं पठति। का पुत्रिका पुस्तकं पठति? सा बाला तस्मिन् गृहे न पठति। यः पुस्तकं पठति सः एव मम भ्राता अस्ति। सः उच्चैः पठति अतः कोलाहलः भवति। यस्यां पाठशालायां मम पुत्रः पठति तव अपि तस्यामेव पठति। सः किमर्थं न पठति? सः ज्वरेण पीडितः अस्ति अतः न पठति। त्वं **पठसि**। संस्कृतं किं न पठसि? त्वमिदानीं किं तद् पुस्तकं पठसि? अहं **पठामि**। अहं न पठामि। अहं पत्रं पठामि। कवेः काव्यं पठामि।

सः **लिखति**। सः किं लिखति? सः पत्रं लिखति। पुत्रः पित्रे पत्रं लिखति। सः नवीनं पुस्तकं लिखति किम्? तस्य भ्राता वरं न लिखति। सः **आलिखति**। चित्रकारः उत्तममालेख्यमालिखति। त्वं **लिखसि**। त्वमिदानीं किं लिखसि? त्वमपि तथा न लिखसि यथा सः लिखति। अहं **लिखामि**। अहमत्र लिखामि। अहं रामाय पत्रं लिखामि।

सः **जानाति**। सः त्वां जानाति। सः त्वां न जानाति किम्? सः सर्वं शास्त्रं जानाति। सः शास्त्रस्य सर्वं ज्ञानं जानाति। त्वं **जानासि**। त्वं कथं जानासि? त्वं तरणं जानासि। किं त्वं जले तरणं जानासि? तस्य स्थानं त्वं जानासि किम्? सः कदा आगमिष्यति त्वं जानासि किम्? मम रक्तं वस्त्रं कुत्र अस्ति जानासि किम्? तव भोजनं सिद्धमस्ति इति त्वं जानासि किम्? सः अतीव दरिद्रः अस्ति इति त्वं न जानासि किम्? अहं **जानामि**। तदहं जानामि। भो मित्र इदानीं तु अहं न जानामि। तस्य स्थानं इदानीं न जानामि। सः कुत्र अस्ति इति अहं न जानामि। अहमपि नैव जानामि परन्तु सूर्यसिंहः जानाति। नहि अहं न जानामि परन्तु सः रात्रौ आगमिष्यति। त्वं **ज्ञास्यसि**। यदि त्वं तत्र न गमिष्यसि तर्हि तद् कथं ज्ञास्यसि।

सः **विस्मरति**। सः यद् पठति तद् कदापि न विस्मरति। त्वं **स्मरसि**। त्वं तद् स्मरसि किम्? यद् त्वं पठसि तद् सर्वदा स्मरसि न वा? अहं **विस्मरामि**। यदहं पठामि तद् कदापि न विस्मरामि। त्वं **विस्मरिष्यसि**। यदि त्वमेवं विस्मरिष्यसि तर्हि कथं पठिष्यसि? अहं **विस्मरिष्यामि**। अतः ऊर्ध्वं न विस्मरिष्यामि।

सः **आज्ञापयति**। सः मामाज्ञापयति। सः तं कदापि न आज्ञापयति। सः तं **किमर्थम्** आज्ञापयति? यथा गुरु मां आज्ञापयति तथैव अहं करोमि। त्वं **आज्ञापयसि**। त्वं मामधुना किमाज्ञापयसि? अहं **आज्ञापयामि**। अहं त्वां न आज्ञापयामि।

१० स्वपिति ...

सः **स्वपिति**। मातामही स्वपिति। सः उद्याने वृक्षस्य अधः इदानीं स्वपिति। वानरः रात्रौ वृक्षस्य उपरि स्वपिति। यदि सः स्वपिति तर्हि तदा त्वं किं करोषि? त्वं **स्वपिषि**। त्वं रात्रौ कदा स्वपिषि? यदा त्वं स्वपिषि तदा तव भ्राता कुत्र भवति? अहं **स्वपिमि**। अहं दशघण्टासमये स्वपिमि।

सः **पश्यति**। मनुष्यः अश्वं पश्यति। बालकः रविं पश्यति। सेनापतिः सैन्यं पश्यति। वत्सः रथं न पश्यति। सः रक्तं पुष्पं पश्यति। सः वनस्य मार्गं पश्यति। ईश्वरः सदा सर्वं पश्यति। लोकः नेत्राभ्यां पश्यति। त्वं **पश्यसि**। शत्रुं पश्यसि किम्? तं पुरुषं त्वं पश्यसि किम्? अन्तरिक्षे सूर्यं पश्यसि किम्? त्वं कं पश्यसि? यं त्वं पश्यसि सः कः अस्ति? भुवनस्य कर्तारमीश्वरं कुत्र पश्यसि? अहं **पश्यामि**। अहमधुना आलेख्यं पश्यामि। अहं नेत्राभ्यां विश्वं पश्यामि। रात्रौ सूर्यं न पश्यामि। अत्र दीपः नास्ति अतः अहं किमपि न पश्यामि। सः **दर्शयति**। आचार्यः धर्मस्य मार्गं शिष्याय दर्शयति।

सः **प्रक्षालयति**। सः हस्तौ पादौ च प्रक्षालयति। त्वं **प्रक्षालयसि**। त्वमिदानीं किं प्रक्षालयसि? त्वमिदानीमेव किमर्थं तद् प्रक्षालयसि? सः जलेन वस्त्रं प्रक्षालयति। अहं **प्रक्षालयामि**। अहं वस्त्रं मुखं च प्रक्षालयामि।

सः **तिष्ठति**। सः तत्र तिष्ठति। सः दूरं तिष्ठति। सः पुरुषः आतपे तिष्ठति। याचकः मार्गे तिष्ठति। तस्य जनकः गृहे तिष्ठति। सः तत्र तूष्णीं तिष्ठति। बालकः तूष्णीं नैव तिष्ठति। रक्षकः द्वारात् बहिः तिष्ठति। रामः मित्रेण सह कुत्र तिष्ठति? सः तत्र तिष्ठति लिखति च। मेषः धावति परन्तु अश्वः तिष्ठति। सः **उत्तिष्ठति**। कः प्रथममुत्तिष्ठति? सः मुनिः प्रातरेव उत्तिष्ठति। उत्तमः पुरुषः शोभने प्रातःकाले उत्तिष्ठति। सः प्रातरुत्तिष्ठति बहिर्गच्छति तत्र मुखं प्रक्षालयति। सः प्रातः उत्तिष्ठति स्म। त्वं **तिष्ठसि**। किं त्वं तस्य गृहे तिष्ठसि। किमर्थम् अत्र मार्गे तिष्ठसि?

सः **स्थास्यति**। यदि सः अत्र स्थास्यति तर्हि वरं भविष्यति। त्वं **स्थास्यसि**। त्वं यत्र स्थास्यसि अहमपि तत्र स्थातुमिच्छामि। अहं **स्थास्यामि**। अहं तत्र सायंकालपर्यन्तं स्थास्यामि।

सः **स्थापयति**। सः मम पुस्तकं कुत्र स्थापयति? अहं **स्थापयामि**। अहं स्वरथमत्र न स्थापयामि।

सः **क्रीडति**। सः तत्र कुण्डलेन क्रीडति। सः कदापि मार्गे न क्रीडति। बालकः वने क्रीडति किम्? सः न तथा सुष्ठु क्रीडति यथा मम मित्रः। सः बालः मार्गे क्रीडति स्म। त्वं **क्रीडसि**। त्वं बालकेन सह क्रीडसि। त्वं बालकेन सह किमर्थं क्रीडसि इदानीम्? अहं **क्रीडामि**। अहमत्र क्रीडामि। अहं तु न क्रीडामि। यदा त्वं पठसि तदा अहं क्रीडामि।

११ क्रीणाति ...

त्वं **क्रीणासि**। किं क्रीणासि पुष्पं फलं वा? अहं **क्रीणामि**। न अहमिदानीं पुष्पं क्रीणामि नापि फलम्। अहं पुस्तकं मसीपात्रं लेखनीं च क्रीणामि। सः **वसति**। सः एव पर्वतः यत्र वसिष्ठः मुनिः वसति। अहं तं ग्रामं गच्छामि यत्र वेदस्य ज्ञाता वसति। सः आचार्यः सदा अत्र एव निवसति। सः **हसति**। सः किमर्थं हसति? अहं **हसामि**। यदा सः धावति तदा अहं हसामि। सः **तुष्यति**। सः कदापि न तुष्यति। सः **पृच्छति**। सः तं मार्गं पृच्छति। सः **प्राप्नोति**। सः नृपस्य प्रसादेन अतीव धनं प्राप्नोति। मनुष्यः ईश्वरस्य प्रसादेन सर्वं सुखं प्राप्नोति। सः **खनति**। सः कूपं खनति। सः अद्य व्यर्थं खनति। सः भूमिमद्य किमर्थं खनति?

सः **रक्षति**। सः गृहं रक्षति किम्? सः स्वकीयां भूमिं रक्षति न वा? ईश्वरः पालकः अस्ति सर्वं च विश्वं सर्वदा रक्षति। सः न केवलं गृहं रक्षति परन्तु उद्यानमपि वरं रक्षति। द्वारपालकः द्वारि तिष्ठति गृहं च रक्षति।

सः **चोरयति**। चौरः धनं चोरयति। तस्य पुत्रः पुस्तकं चोरयति। सः **जयति**। भूपतिः शत्रुं जयति। **सः पतति**। वृक्षात्फलं पतति। सः अतीव धावति अतः पतति च। त्वं **पतिष्यसि**। यदि त्वमेवं करिष्यसि तर्हि पतिष्यसि एव। सः **ज्वलति**। तत्र दीपः ज्वलति। सः **त्यजति**। सः असत्यं शीघ्रमेव त्यजति। यथा यथा सः मालिन्यं त्यजति तथा तथा शुद्धः भवति। सः **आरोहति**। वानरः हस्ताभ्यां पादाभ्यां च वृक्षमारोहति।

सः **ताडयति**। नृपतिः चौरं ताडयति। कुमारः व्याघ्रं ताडयति। मनुष्यः दण्डेन मूषकं ताडयति। अयं सैनिकः अश्वं ताडयति। सः मां न ताडयति। सः किमर्थं मार्जारं ताडयति? सः तमेव किमर्थं ताडयति। सः इदानीं तं ताडयति यतः सः न लिखति। यदि बालकः असत्यं वदति तर्हि गुरुः तं ताडयति। अहं **ताडयिष्यामि**। अहं तमवश्यं ताडयिष्यामि।

सः **पीडयति**। सः मां वृथा पीडयति। भो मित्र इदानीं मां बुभुक्षा अतीव पीडयति।

१२ लोट् प्रेरणा

त्वं **देहि**। एकं रूप्यकं देहि। अन्यत् वस्त्रं देहि। शुद्धं धौतं वस्त्रं देहि। शीतं दुग्धं देहि। त्वमधुना पुस्तकं देहि। मह्यं वस्त्रं देहि। मह्यमाम्रं देहि। तस्यै जलं देहि। मनुष्याय ज्ञानं देहि। तस्मै जलं देहि। देवाय जलं देहि। अश्वाय जलं देहि। तस्मै पुष्पं देहि। तस्मै फलं न देहि। तस्मै कुण्डलिनीं देहि। ब्राह्मणाय धनं दुग्धं च देहि। मुद्गौदनं याचकाय देहि। पुत्रिकायै अन्नं देहि। तस्मै धनं वस्त्रं अन्नं च देहि। उष्णं जलं तस्मै इदानीमेव देहि। पुस्तकं लेखिनीं मसीपात्रं च मह्यं देहि। अधुना मह्यं पठनाय पुस्तकं देहि। पानार्थं मह्यं मधुरं दुग्धं देहि। स्नानाय जलं देहि। भक्षणाय फलं देहि।

पानाय मह्यं जलं देहि। अत्र त्वमागच्छ फलं च देहि। अधुना बुभुक्षा न अस्ति अन्नं न देहि। इदानीं पिपासा अस्ति मह्यं शीतलं जलं देहि। यः गङ्गाजलं पातुमिच्छति तस्मै शुद्धं गङ्गाजलं देहि। यः कूपस्य जलं पातुमिच्छति तस्मै कूपस्य एव जलं देहि। यस्य पुस्तकमस्ति तस्मै देहि। फलं यथा अस्ति तथा एव देहि।

त्वं **पश्य**। उद्यानं पश्य। वृक्षे मूषकं पश्य। भानोः अंशुं पश्य। रवेः प्रकाशं पश्य। आकाशे तारकान् पश्य। तं मुनिं पश्य। तं बालकं पश्य। तां स्त्रीं पश्य। तं हिमगिरिं पश्य। तस्य अश्वस्य पुच्छं पश्य। अत्र दीपं पश्य। हे मित्र जलस्य तरङ्गं पश्य। पश्य सः किमर्थं हसति? पश्य सः तत्र अस्ति। पश्य सः तत्र नास्ति। पश्य सः बालः कथं शीघ्रं धावति। पश्य तां दुःखितां नारीम्। पश्य तं दुःखितं मित्रम्। पश्य कथं सः रथः शीघ्रं धावति। पश्य इदानीं सः तत्र कथं खनति। पश्य तद् धूम्रयानं कथं शीघ्रं गच्छति। पश्य कथं सः मुनिना सह गच्छति। पश्य अहं कथं पिबामि। तं पुत्रं तस्मिन् स्थाने पश्य। तां पुत्रीं तस्मिन् स्थाने पश्य। तां पाठशालां पश्य तस्यां मम पुत्रः पठति। मण्डूकः जले अस्ति तं पश्य। कपिः वृक्षे अस्ति तं पश्य। एकः विहगः वृक्षे अस्ति तं पश्य। याचकः तत्र मार्गे तिष्ठति तं पश्य। सत्वरं अत्र आगच्छ पीतं पुष्पं च पश्य। तत्र एव पश्य शीघ्रं च अत्र आनय। मित्र पश्य तस्य गृहमत्र एव अस्ति।

त्वं **दर्शय**। कुमारस्य पुस्तकं कुत्र अस्ति दर्शय।

त्वं **गच्छ**। त्वं गृहं गच्छ। त्वं नीचैः गच्छ। त्वमपि तत्र गच्छ। त्वं प्रष्टुं गच्छ। तर्हि अद्य गच्छ। येन केनापि मार्गेण गच्छ। त्वमिदानीं यत्र कुत्र अपि गच्छ। भो मित्र इदानीं शनैः अधः गच्छ। अध्यापकस्य समीपं सत्वरं गच्छ। रथमानय वनं च श्वः प्रभाते गच्छ। त्वमुपरि गच्छ अहमधः गमिष्यामि। यत्र इच्छसि तत्र द्रुतं गच्छ। तत्र अग्निः ज्वलति अतः तत्र त्वं न गच्छ। इदानीं मेघः गर्जति अतः बहिर्न गच्छ। अतः अन्येन मार्गेण एव तं ग्रामं गच्छ। यत्र सः अस्ति तत्र त्वं शीघ्रं गच्छ। यदा चौरः तत्र गमिष्यति तदा त्वमपि तत्र एव गच्छ। यदा आचार्यः तत्र गमिष्यति तदा एव त्वं तत्र गच्छ। तत्र न गच्छ इति सः त्वामाज्ञापयति।

त्वम् **आगच्छ**। त्वमवश्यमागच्छ। अत्र त्वं शीघ्रमागच्छ। मया सह त्वमपि आगच्छ। अद्य मया सह आगच्छ नदीम्। यदि त्वं तद् ज्ञातुमिच्छसि तर्हि आगच्छ। यदि त्वं कूपस्य जलं पातुमिच्छसि तर्हि मया सह आगच्छ। सः पण्डितः रात्रौ रामस्य कथां कथयिष्यति त्वमपि श्रोतुमागच्छ।

त्वं **नय**। स्नानाय जलं नय। मया अधीतं ग्रन्थं त्वं नय। मुद्गौदनं देहि दुग्धं च तत्र नय। यदा त्वं तत्र गमिष्यसि तदा मम पुस्तकमपि तत्र नय। त्वम् **आनय**। त्वं तं रथमानय। पुस्तकमानय। अन्यत्पुस्तकमानय। तमत्र आनय। तं वस्त्रं च आनय। पीतं पुष्पं न आनय। आपणात् वस्त्रमानय। त्वमत्र शीघ्रमोदनमानय। बालिकायाः वस्त्रमानय। अन्यत्पुस्तकमानय। पात्रमत्र न आनय। अत्र रक्तं दीपं शीघ्रमानय। भो मित्र पीतं वस्त्रं न आनय। रथमत्र आनय फलं च तत्र नय। पठनाय दीपं पुस्तकं च अत्र आनय। इदानीमेव उद्यानं गच्छ रक्तं पुष्पं च आनय। त्वमिदानीमेव औषधालयं गच्छ औषधं च आनय। यदस्ति तत्र तदत्र त्वमानय। यदि सः तत्र अस्ति तर्हि तमत्र आनय। यदि त्वं शीतं जलमपि आनेतुं शक्नोषि तर्हि शीघ्रमानय। यदि तत्र नवीनं शुद्धं स्वादु च घृतं नास्ति तर्हि तद् न आनय। यदि त्वमागन्तुमिच्छसि तर्हि मम मातरमपि आनय। शीघ्रं रथमानय अहमन्यं नगरं गन्तुमिच्छामि। यदा त्वं गङ्गाजलमानेष्यसि तदा कूपस्य जलमपि आनय। भो मित्र हवनकुण्डमहमानयामि त्वमिन्धनमानय।

त्वं **कुरु**। दयां कुरु। बालके दयां कुरु। तथा कुरु। सन्ध्यां कुरु। रवये नमः कुरु। ज्ञात्रे नमः कुरु। त्वं देवतायाः पूजां कुरु। अश्वस्य पालनं कुरु। सदा अध्ययनं कुरु। पश्चात् भोजनं कुरु। कदापि अन्यायं न कुरु। सुमतिना सह मित्रतां कुरु। दुर्मतिना सह मित्रतां न कुरु। अस्य कूपस्य जलेन स्नानं कुरु। पाठशालायां केनापि सह कलहं न कुरु। त्वं गच्छ भोजनं च कुरु। प्रथमं शुद्धं जलमानय पश्चात् भोजनं कुरु। यथा तव गुरुः आज्ञापयति तथा कुरु। यदहं त्वामाज्ञापयामि तद् कर्म शीघ्रं कुरु। त्वं तडागस्य समीपं गच्छ तत्रैव च स्नानं कुरु। अन्यस्य धनं न **स्वीकुरु**। स्वीकुरु अत्र शीतं मिष्टं च दुग्धमस्ति।

त्वं **भक्षय**। उद्यानं गच्छ फलं च भक्षय। अत्र आगच्छ मधुरं च फलं भक्षय। त्वमिदानीं ज्वरितः असि अतः अल्पमन्नं भक्षय। अद्य उष्णं दिनमस्ति अतः आम्रं न भक्षय। त्वं **पिब**। जलं पिब। मोदकं शीघ्रं भक्षय पश्चात् जलं पिब।

त्वं **वद**। सत्यं प्रियं च वद। त्वं कदापि असत्यं मा वद। अत्र त्वं किमर्थं तिष्ठसि वद। कोलाहलं न कुरु इति त्वं तं वद। वद त्वं तद् पुस्तकं पाठसि न वा? त्वं **कथय**। त्वं तस्मै कथय। येन सह वदसि तमेवं कथय। कोलाहलं न कुरु इति तं कथय। त्वं **ब्रूहि**। सत्यं ब्रूहि। ब्रूहि त्वं प्रातः सन्ध्यां करोषि न वा?

त्वं **गृहाण**। एतद् नवनीतं गृहाण। भो मित्र एतदासनं गृहाण। बालकात्पुस्तकं गृहाण। तस्य मलिनहस्तात्कुण्डलिनीं न गृहाण। यदि त्वं सूपमिच्छसि तर्हि गृहाण। अत्र आगच्छ मधुरं दुग्धं च गृहाण। मम पादुके गृहाण तस्मै च देहि।

त्वं **पठ**। दीपस्य प्रकाशे पुस्तकं पठ। मया अधीतं पुस्तकं त्वं पठ। यदि सः वेदं पठति तर्हि त्वमपि वेदं पठ। त्वं **लिख**। मित्राय पत्रं लिख। त्वं पत्रं शीघ्रं लिख। यद् त्वं लेखितुमिच्छसि तदत्र लिख।

त्वं **स्मर**। कृतं कर्म स्मर। त्वं **शृणु**। स्तोत्रं शृणु। मया अधीतां कथां त्वं शृणु। शृणु अद्य अहं तत्र नैव गमिष्यामि।

त्वं **तिष्ठ**। यदि वरं कर्म कर्तुमिच्छसि तर्हि एव अत्र तिष्ठ। शृणु त्वमिदानीं वनं न गच्छ अत्र एव तिष्ठ। त्वम् **उत्तिष्ठ**। हे बालक त्वमुत्तिष्ठ। भो शिष्य उत्तिष्ठ आलस्यं न कुरु। शीघ्रमुत्तिष्ठ तत्र च सत्वरमागच्छ। प्रातरेव उत्तिष्ठ व्यायामं च कुरु।

त्वं **प्रक्षालय**। प्रथमं हस्तौ पादौ च प्रक्षालय। अद्य सायंकाले जलमानय वस्त्रं च प्रक्षालय। प्रातरेव उत्तुष्ठ मुखं च प्रक्षालय। त्वं तत्र गच्छ वस्त्रं च प्रक्षालय।

त्वं **उपविश**। तत्र उपविश यत्र बालकः स्वपिति। अत्र एव उपविश व्याख्यानं च शृणु। दीपं **प्रज्वालय**। यदा प्रकाशः न भवति तदा दीपं प्रज्वालय। त्वं **स्थापय**। दुग्धं तत्र स्थापय। त्वं **क्रीड**। अक्षैः मा क्रीड।

१३ कृदन्त .क्त

सः **गतः**। सः इदानीं कुत्र गतः? सः प्रियवादी आचार्यः कुत्र गतः? गृहे चौरः आगतः? केन मार्गेण सः गतः? सः पर्वतस्य उपरि गतः। सः स्वप्तुं स्वगृहं गतः। सः इदानीमेव गृहात् बहिर्गतः। विश्वामित्रेण सह रामचन्द्रः वनं गतः। भार्यया सह रामः वनं गतः। रामेण सह लक्ष्मणः वनं गतः। सः तत्र दीपं स्थापयितुं गतः। तस्य पुत्रः पाठशालां गतः। एकदा अहं वनं

गतः। एकस्मिन् दिवसे अहं तस्य गृहं गतः। यदा सः वनं गतः तदा अहं न गतः। यदा सः आगतः तदा एव त्वं गतः। मम भ्राता इदानीं कुत्र गतः न जानामि। सः व्यर्थं तत्र गतः तस्य पुस्तकं तत्र नास्ति। सा **गता**। सुता कुत्र गता ? सा मात्रा सह नगरं गता। अम्बा बालिकया सह अद्य ग्रामं न गता। अद्य सा बालिका अम्बया सह वनं गता। या बालिका नगरं गता सा कस्य पुत्री ?

सः **आगतः**। नृपः अत्र आगतः। नगरे अद्य नृपः आगतः। सः नगरात् अत्र आगतः। पूजनीयः गुरुः आगतः। रविः आकाशे आगतः। हिमगिरौ मेघः आगतः। पश्चात्तत्र एकः खगः आगतः। बालकः अधुना न आगतः। तस्य गृहे अद्य यतिः आगतः। अन्यस्मिन् दिने सः अत्र आगतः। सः मुनिः अयोध्यानगरातत्र आगतः। सः मुनिः कस्मात् स्थानातत्र आगतः इति त्वं जानासि किम् ? सः उत्थाय गृहातत्र एव आगतः। अहं जलं पातुमत्र आगतः। पश्य सः युवा अत्र आगतः। कदा सः आगतः इति अहं न जानामि। सः मुनिः कस्मात् ग्रामातत्र आगतः अहं नैव जानामि। यस्मात् स्थानात् त्वमद्य आगतः तस्मात् स्थानात् सः अपि आगतः। यः पुरुषः ग्रामातागतः सः इदानीमत्र नास्ति। इदानीं रात्रिः आगतः गाढः अन्धकारः भविष्यति अतः प्रदीपं प्रज्वालयिष्यामि। तद् **आगतम्**। श्रीरामचन्द्रस्य पत्रम् आगतम्। सा **आगता**। पूजनीया माता आगता।

तद् **नीतम्**। तद् पुस्तकं तेन नीतम्। तस्य पुस्तकं त्वया नीतं किम् ? तस्य पुस्तकं तव मित्रेण नीतम्। त्वया फलं नीतं किम् ? तद् **आनीतम्**। यमुनायाः जलमानीतम्। तेन धनं न आनीतम्। सेनापतिना सैन्यमत्र आनीतम्। मया कूपात् जलमानीतम्। तेन मित्रस्य गृहात् पुस्तकम् आनीतम्। यद् जलं त्वया आनीतं तद् शुद्धं नास्ति। सा **आनीता**। त्वया कस्मात् स्थानात् सा पुष्पमाला आनीता।

सः **कृतः**। तेन अपराधः कृतः। रविणा प्रकाशः कृतः। साधुना उपदेशः कृतः। अखिलः संसारः ईश्वरेण कृतः। तद् **कृतम्**। तेन किं कृतम् ? इदानीं त्वया किं कृतम् ? बालकेन स्नानं कृतम्। मया तद् कर्म न कृतम्। अखिलया सेनया युद्धं कृतम्। तेन तद् वरं कर्म अद्यापि न कृतम्।

सः **दत्तः**। तस्मै केनचिदेकः मोदकः दत्तः। तद् **दत्तम्**। देवेन ज्ञानं दत्तम्। ईश्वरेण धनं दत्तम्। तव पित्रा धनं दत्तम्। अत्र तेन शोभनं व्याख्यानं दत्तम्। यस्मै त्वया अन्नं दत्तं तस्मै जलमपि देहि।

सः **जातः**। मध्याह्नसमयः जातः। पश्य प्रातःकालः जातः। मम भ्रमणस्य समयः जातः अतः तत्र गन्तुं न शक्नोमि। सः अतीव दुर्बलः जातः अतः गन्तुं न शक्नोति।

सः **पतितः**। तस्य पुत्रः कूपे पतितः। पर्वतात् वृक्षः पतितः। सः शूरपुरुषः इदानीं युद्धे पतितः। तद् **पतितम्**। तरोः फलं पतितम्। पुष्पं जले पतितम्। तस्य पुस्तकं पतितम्। मार्गे तस्य हस्तात्पुस्तकं पतितम्। सा **पतिता**। तस्य हस्तात् माला पतिता।

तद् **रक्षितम्**। तस्मिन् पात्रे मया दुग्धं रक्षितम्। यस्मिन् पात्रे दुग्धं रक्षितं तद् पात्रं भिन्नम्। स्वकीयं द्रव्यं रक्षितमस्ति। यदि त्वया स्वगृहं रक्षितं तर्हि वरं कृतम्।

सः **दृष्टः**। तत्र मया एकः वृक्षः दृष्टः। तेन बालकेन तत्र तडागे एकः मण्डूकः दृष्टः। अतीव कालः जातः यदा मया सः दृष्टः। तद् **दृष्टम्**। यद् त्वया दृष्टं तद् सर्वं कथय। मया तदद्यापि न दृष्टम्। सा **दृष्टा**। मया अद्य प्रातःकाले उत्तमा गौः गङ्गायाः तीरे दृष्टा।

तद् **उक्तम्**। गीतायां किमुक्तम्? सः उक्तमेव पुनः पुनः वदति। यथा त्वया उक्तं तथा करोमि। तद् **श्रुतम्**। सः पुरुषः श्रुतमपि न स्मरति। पुनः पुनः श्रुतमपि लेखितुं न शक्नोमि। सः यथा श्रुतमस्ति तथा एव वदति। त्वया तस्य व्याख्यानं श्रुतं किम्?

तद् **पठितम्**। मया शास्त्रं न पठितम्। सः पठितमपि पाठं न स्मरति। अखिलं पुस्तकं मया पठितम्। यया पुस्तकं पठितं तस्यै धनं वस्त्रं च देहि।

सः **लिखितः**। तेन बुधेन ग्रन्थः लिखितः। तद् **लिखितम्**। व्यासेन महाभारतं लिखितम्। तेन रामायणं नाम पुस्तकमार्यभाषायां लिखितम्।

सः **स्थापितः**। यत्र ह्यः स्थापितः तत्र एव अस्ति। सा **स्थापिता**। त्वया सा मुक्ता कुत्र स्थापिता?

सः **हतः**। रामेण युद्धे रावणः हतः। तेन शूरेण व्याघ्रः हतः। ते **हताः**। यथा रामेण राक्षसाः हताः तथा एव लक्ष्मणेन अपि राक्षसाः हताः।

सः **धृतः**। भृत्येन हस्ते दण्डः न धृतः। मित्रेण हस्ते श्वेतः दण्डः धृतः। कुमारेण हस्ते मोदकः धृतः। सः **अर्पितः**। मया उत्तमाय ब्राह्मणाय मोदकः अर्पितः। तद् **अर्पितम्**। मया उत्तमाय मित्राय पुस्तकमर्पितम्। तद् **प्राप्तम्**। नृपस्य प्रसादेन तेन धनं प्राप्तम्।

तद् **निर्मितम्**। तेन अद्भुतमालेख्यं निर्मितम्। हे धाता त्वया एव सर्वमेतद् निर्मितम्। तद् **रचितम्**। वाल्मीकिना रामायणं रचितम्। तेन उत्तमं पुस्तकं रचितम्।

सः **भक्षितः**। मुनिना मोदकः न भक्षितः। तद् **भक्षितम्**। तद् फलं मया भक्षितम्। तद् तृणं तेन वृषभेण शीघ्रमेव भक्षितम्। तद् **दग्धम्**। वह्निना सर्वं गृहं दग्धम्। यस्य गृहमग्निना दग्धं सः अत्र आगतः। तद् **हृतम्**। मम धनं तेन हृतम्।

सः **स्थितः**। सः तत्र तूष्णीमेव स्थितः किमपि न वदति। सः **उपविष्टः**। नृपः रथे उपविष्टः। सः **ताडितः**। ह्यः तेन द्वारपालेन चौरः अतीव ताडितः। सः **पीडितः**। सः ज्वरेण पीडितः।

तद् **स्मृतम्**। किं त्वया न स्मृतं यद् तेन उक्तम्? यद् तेन उक्तं तद् सर्वं मया पूर्वमेव **विस्मृतम्**। त्वया तद् कथं विस्मृतम्? तद् **गृहीतम्**। यद् त्वया पुस्तकं गृहीतं तद् मम अस्ति। मार्गे पतितं तद् पुस्तकं तेन गृहीतम्। तद् **पाठितम्**। एकेन गुरुणा एव सर्वं पुस्तकं पाठितम्। तद् **आरब्धम्**। मया शोभनं कर्म आरब्धम्। तद् **त्यक्तम्**। यद् द्रव्यं मया रक्षितं तद् सर्वं त्वया त्यक्तम्। तद् **ज्ञातम्**। ज्ञात्रा ज्ञानं ज्ञातम्। यदि त्वया तद् ज्ञातं तद् मामपि वद। तद् **पीतम्**। त्वया जलं पीतं किम्? तेन वृषभेण जलं पीतम्। तद् **प्रक्षालितम्**। बालकेन वस्त्रं प्रक्षालितम्। तस्य वस्त्रं मया प्रक्षालितम्। तद् **विक्रीतम्**। यदि त्वया अद्यापि वस्त्रं न विक्रीतं तर्हि तद् मह्यं देहि।

१४ कृदन्त .य .तव्य .अनीय

सः **कर्तव्यः**। सर्वदा उद्यमः **कर्तव्यः**। मित्रेण सह कलहः न कर्तव्यः। तद् **कर्तव्यम्**। ईश्वरस्य पूजनमवश्यं कर्तव्यम्। तद् **गन्तव्यम्**। पाठशालायां सदा नियमेन गन्तव्यम्। यत्र धूमः अस्ति तत्र न गन्तव्यम्। इदानीं तत्र न गन्तव्यमिति त्वं तं कथय। तद् **वक्तव्यम्**। कदापि असत्यं न वक्तव्यं परन्तु सदैव सत्यं वक्तव्यम्। सा **कथनीया**। तेन अद्य शोभना कथा कथनीया।

१५ कृदन्त .क्त्वा

सः ग्रामात् बहिः **गत्वा** वनं गतः। सः तत्र गत्वा किं किं करोति ? सः वनं गत्वा सन्ध्यां करोति। उद्यानं गत्वा किं करिष्यसि ? तत्र गत्वा स्नानं करिष्यामः। अहं कूपं गत्वा स्नानं कर्तुमिच्छामि। त्वं पूर्वं गृहं गत्वा पश्चात् स्नानं कुरु। सः उद्यानं गत्वा पश्चात् गृहं गमिष्यति। सः ग्रामं गत्वा रात्रौ आगमिष्यति। प्रातः वनं गत्वा सायमागमिष्यामि। सः तत्र गत्वा आगतः किम् ? त्वं कुत्र गत्वा इदानीमत्र आगतः ? गृहं गत्वा अधुना मया अन्नं भक्षितम्। सः पुरुषः नगरं गत्वा जलमानयति। सः आपणं गत्वा कुण्डलिनीमानयति। मालाकारः उद्यानं गत्वा बहूनि पुष्पाणि आनयति। अहं परश्वः नगरं गत्वा गङ्गाजलमानेष्यामि। सः स्वगृहं गत्वा अन्नं भक्षयति। सः वनं गत्वा फलं भक्षयति। किमर्थं त्वं तत्र गत्वा मोदकं भक्षयसि ? सः तत्र गत्वा भूमिं खनति। सः तत्र गत्वा वस्त्रं प्रक्षलयति। अधुना आपणं गत्वा त्वं किं क्रीणासि। सः पाठशालां गत्वा पुस्तकं पठति। सः तत्र गत्वा सन्ध्यामुपास्ते ईश्वरं च स्मरति। उद्यानं गत्वा तत्र स्थातुमिच्छामि। त्वं तं बहुशोभनं ग्रामं गत्वा शीघ्रमत्र आगच्छ। तत्र गत्वा तं पश्य।

सः कर्म **कृत्वा** स्नानं करिष्यति। अहं शौचं कृत्वा मुखप्रक्षालनं करिष्यामि। स्नानं कृत्वा एव हवनं करोमि। स्नानं सन्ध्यां च कृत्वा पुस्तकं पठिष्यामि। सः दिने दिने प्रातः स्नानं कृत्वा वनं गच्छति। स्नानं कृत्वा सन्ध्यां करिष्यसि किम् ? अहं व्यायामं कृत्वा स्नानं कर्तुमिच्छामि। सः बहु कर्म कृत्वा श्रान्तः इति प्रतीयते। भोजनं कृत्वा पठनाय पाठशालां गच्छामि।

सः पुष्पमालां **गृहीत्वा** धावति। त्वं गोदुग्धं गृहीत्वा एव शिवालयं गच्छ। त्वं तस्य पुस्तकं गृहीत्वा शीघ्रमत्र आगच्छ। तां गृहीत्वा दीपं प्रज्वालय शीघ्रं च अत्र आनय। तत्र नवीनं पाठं गृहीत्वा स्वकीयं गृहमागच्छति। सा स्त्री रक्तं वस्त्रं हस्ते गृहीत्वा धावति। इदानीं भोजनस्य समयः जातः शीघ्रं जलं गृहीत्वा अत्र एव आगच्छ।

सः अश्वं **दृष्ट्वा** किं करोति ? तं दृष्ट्वा सः हसति। सूर्यं दृष्ट्वा जनः उत्तिष्ठति। तारकान् दृष्ट्वा मनुष्यः स्वपिति। त्वं तं शोभनं नगरं गत्वा शीघ्रमेव अत्र आगच्छ। सः क्षुधया दुःखितं मनुष्यं दृष्ट्वा तस्मै एव अन्नं ददाति।

तत्र **स्थित्वा** किं करिष्यसि ? अत्र स्थित्वा सः किं कर्तुमिच्छति। सः अत्र स्थित्वा आलेख्यमालिखति। अत्र स्थित्वा सः धर्मप्रचारं करिष्यति। अत्र स्थित्वा कर्म कुरु नोचेद् अत्र न तिष्ठ। वानरः वृक्षे स्थित्वा फलं भक्षयति।

स्नात्वा सः सायमागमिष्यति किम् ? अहमिदानीमेव स्नात्वा शीघ्रमागमिष्यामि। शुद्धेन जलेन स्नात्वा सन्ध्योपासनं करोति। सः स्वकीयस्य पाठस्य अध्ययनं कृत्वा स्नानं करोति स्नात्वा च नित्यं कर्म करोति।

सः भोजनं **भक्षयित्वा** पाठशालां गमिष्यति। मोदकं भक्षयित्वा त्वं कुत्र गमिष्यसि ? सः मोदकं भक्षयित्वा पाठशालां पठितुं गतः। पश्चात् लघुमाहारं भक्षयित्वा सत्वरं पाठशालां गच्छति।

दुग्धं **पीत्वा** फलं भक्षयामि। तत्र जलं पीत्वा शीघ्रमत्र आगच्छ। अहं जलं पीत्वा रात्रौ उपरि गमिष्यामि। सः तत्र फलं **स्थापयित्वा** अत्र आगतः। धनं **दत्त्वा** फलं गृहाण। सः द्रव्यं दत्त्वा धान्यं क्रीणाति। पुस्तकं **त्यक्त्वा** गच्छ। रावणः धर्मं त्यक्त्वा राज्यमकरोत्। त्वं **पठित्वा** शीघ्रमागच्छ मसीपात्रं च देहि। सः स्नात्वा पठति पठित्वा भोजनं करोति। सः **स्मृत्वा** वदति। नित्यं परमेश्वरं स्मृत्वा कर्म कुरु।

१६ कृदन्त यप्

सः प्रातर् **उत्थाय** किं करोति ? सः प्रातरुत्थाय तपः आचरति। प्रातःकाले उत्थाय विद्याभ्यासः कर्तव्यः। प्रातःकाले उत्थाय ईश्वरस्य स्मरणं कर्तव्यम्। ईश्वरस्य स्मरणं प्रभाते उत्थाय अवश्यं कर्तव्यम्। कं **प्रणम्य** सः आगतः ? सः गुरुं प्रणम्य आगतः। सः गुरुं प्रणम्य अध्ययनं करोति। सः तं मुनिं प्रणम्य अत्र आगच्छति। सः प्रातः एव सन्ध्याम् **उपास्य** बहिः गच्छति। सः इदानीं सन्ध्यामुपास्य पठनमारभते।

कः अत्र **उपविश्य** आलेख्यं करोति ? सः तत्र एव उपविश्य सर्वं पश्यति। सः वृद्धः पुरुषः रथे उपविश्य अत्र आगच्छति। सः दुग्धं **विक्रीय** आगच्छति। नवनीतं विक्रीय घृतं च क्रीत्वा आगच्छ। सः प्रातः एव उत्तिष्ठति दीपं **प्रज्वाल्य** पुस्तकं गृहीत्वा स्वीयं पाठं पठति। **विचार्य** एव सर्वं कार्यं कर्तव्यम्।

46. Anvaya

The अन्वय (regular word 'order', syntax) in an Active sentence:

	कर्ता (subject)	कर्म (object)	क्रिया (verb)
	देवः *1.1 God	नरम् *2.1 man	रक्षति । protects.

Other words can be placed wherever they fit the intention best:

अर्जुन *8.1 लोके *7.1 Arjuna! In the world	देवः हस्तेन *3.1 God with [his] hand	नरम् तदनुग्रहाय *4.1 man, to favor him,	भयात् *5.1 रक्षति । from danger protects.

विशेषण come before their respective विशेष्य.

भक्त *8.1 अर्जुन *8.1 अस्मिन् *7.1 लोके *7.1 दयालुः *1.1 देवः *1.1

Oh Bhakta Arjuna! In this world the merciful God etc.

Since the grammatical value of a word is fixed in the case ending, one can rearrange the words of a Sanskrit sentence in any order and the meaning does not change.

47. Pronouns

किम् (what?) is the original Interrogative from which others like कुत्र are derived.	The Pronouns यद् and तद् can be used as correlatives in any of their forms.
कः *m.1.1 के *m.1.3 का *f.1.1 काः *f.1.3 who किम् *n.1.1 कानि *n.1.3 what केन *3.1 with whom /what कस्मात् *5.1 why	यः...सः ये...ते या...सा याः...ताः who...he यद्...तद् यानि...तानि which...that येन...तेन with which... with that यस्मात्...तस्मात् because...therefore
कुत्र / क्व where कुतः wherefrom /why कथम् how कदा when किम् ind. किमर्थम् ind. why	यत्र...तत्र where...there यतः...ततः wherefrom...therefrom यथा...तथा as...so यदा...तदा when...then यदि...तर्हि if...then यद्...तद् यदर्थम्...तदर्थम् because...therefore
कति how many कीयत् how much कीदृक् what kind of	यति...तति how many...so many यावत्...तावत् how much...so much यादृक्...तादृक् as...so

किम् as question marker:

ग्रामं गच्छसि किम् [?] – are you going to the village?

वा, indicating option and question:

गीता भागवतं वा – गीता or भागवतम्

ग्रामं गच्छसि वा [?] – are you going to the village?

Conditional:

यदि ग्रामं गच्छसि or ग्रामं गच्छसि चेद् – if you go to the village, ...

Distributive:

When the relative pronoun यद् (in any of its forms) is doubled, it acquires a distributive sense. The double relative is used along with a double correlative.

यद् यद् श्रेष्ठः आचरति … तद् तद् जनः – whatever a great man does ...
that very same thing people [also do]

Emphatic:

When the relative pronoun यद् is used in combination with the interrogative किम्, in any of their forms, they denote emphasis and indefiniteness.

येन केन प्रकारेण – by whatever (any) means

In the following cases a word is द्विरुक्ति ('said twice'):

Generalisation

यद् यद् – whatever

गृहे गृहे – in each house

Repetition

संस्मृत्य संस्मृत्य ('पुनः पुनः' संस्मृत्य) – repeatedly remembering

Criticism, Honor (with सम्बोधन)

अर्जुन अर्जुन – oh अर्जुन, अर्जुन!

Abundance

अहो भाग्यम् [अहो] भाग्यम् – what immense fortune!

Excitement

पश्य पश्य – look, look!